

ઓપિનિયન

यो वै भूमा तत् सुखम्।

તંત્રી : વિપુલ કલ્યાણી

પુસ્તક : 16 • પ્રકરણ : 06 • સળંગ અંક : 186

26 સપ્ટેમ્બર 2010

ડિજિટલ અવતાર - ૯૨

સ્વમિણ ... ડિમડિમ ! ... ડાયસ્પોરા ... ઢમઢમ !!

• વિપુલ કલ્યાણી

૧૨ ઓગસ્ટ - જ્યોર્જિયાન તારીખિયું અનુસાર, વરસનો ૨૨૫મો દહાડો; વરસ પૂરું થાય તે પહેલાં બીજા ૧૪૧ રોજ ગુજરાવાના હજુ બાકી. અમારા મુલકની પરંપરામાં આ દિવસ 'ગ્લોરિયસ ટ્રેવેલ્ફૂથ' તરીકે ય પાછો જાણીતો; તે દિવસે 'ગ્રાઉસ' પંખી વીંધવાની મોસમનો આરંભ થયો કહેવાય.

આમ તો આ ઓગસ્ટ - સપ્ટેમ્બરના મહિનાઓ, અહીં યુરોપમાં, 'સીલી સિઝન' (બેવકૂકાઈ મોસમ) તરીકે જાણીતા. સંસદ અને કોર્ટ કચેરીઓ ય બંધ હોય એટલે ફ્રાન્સ અને જર્મનીમાં તો તેની 'મૃત મોસમ' તરીકેની જ

ગણતરી ! સ્વીડનમાં જાણે કે તેને 'સમાચારોનો દુકાળ' જ લેખવામાં આવે છે ! તો કેટલીક બીજાત્રીજા ભાષાઓમાં તેને સારુ 'કાકડી' શું હૂલામણું નામ એનાયત થયું છે. આમ તો સૌને તો 'કુમળી કાકડી' (ગાર્ડન) જ અભિપ્રેત હોય, અને અને તેમાં ય મીઠું પાઈ ને સુકવણી કે અથાણું કરવાની કુણી કાકડીની ઓર જ મજા ! મોંમાં તો પાણીની સેર જ ફૂટે ! ... દોસ્ત, જાણો છો, આ ગાળાને સ્પેનમાં શું કહેવાય છે ? - 'ઉનાળુ સાપ' ! ... બાપ રે, બાપ !!

'અવ ખાંડ; નવ ખાંડ ... મારા ભાઈનું અવળું વાંછે, તવડું વાંછે; તેના કરું સાત કટકા ... !' - આવું આવું સાંભરે છે. કાઠિયાવાડી રસમમાં જિતરાયેલી આફ્રિકાની અમારી જમાતમાં, વીરપસલીના અવસર વેળા, કન્યાઓ ખડ યારાના મેદાનેથી ધ્રો વીણી લાવતી. તેનો વાળીને જાણે કે સાપ બનાવતી અને પછી ખાંડણીમાં તેને મૂકી, દસ્તે દસ્તે કૂટતી, ખાંડતી; ને આમ ગાતી, વદતી !

સન ૧૯૬૦ના અરસામાં, પહેલી વાર બહાર પડેલી 'છલિયા' ફિલ્મનું મૂકેશે ગાયેલું એક ગીત છે. રાજકપૂરની અદાકારી છે. કમર જલાલાબાદીના શબ્દો છે અને કલ્યાણજી આણંદજીનું સંગીત તેને મળ્યું છે. :

ડમ ડમ ડિગા ડિગા

મૌસમ મિગા મિગા

બિન પિયે મૈં તો ગિરા, મૈં તો ગિરા, મૈં તો ગિરા

હાય અલ્લાહ ! સૂરત આપ કી સુહાનલ્લાહ !

હા ... ઈ વાતને હવે સ્વમિણ સ્વમિણ ! ... ડિમડિમ ... ઢમઢમ ... !

ગુજરાતી ડાયસ્પોરિક સાહિત્યનું એક રાવાણું અબીહાલ અહીં લંડનમાં 'સ્વમિણ ડિમડિમ ... ડાયસ્પોરા ઢમઢમ' કરતું ભેગું થયું; તેથી કરી, ભિગી ભિગી મોસમને કારણે, કોઈક નશાના તોરમાં ગિરતો, રાવણિયો ધૂમતો, ફરતો, ગાતો રહ્યો : સૂરત આપણી સુહાનલ્લાહ ! ... ડમ ડમ ડિગા ડિગા !

ડાયસ્પોરા બાબત, ગુજરાતી ડાયસ્પોરિક સાહિત્ય બાબત, પડખે મૂકી દીપક બારડોલીકરની રજૂઆત ચાર ચાસણીએ પાકી મજબૂત છે. ચન્દ્રકાન્ત

ધૂધવાટા દરિયા વચ્ચે ઠાઠમાઠ શા ડાયરા

ગુજરાતી ડાયસ્પોરા, યાને ગુજરાત બહારના ગુજરાતી સમાજે, આજે આફ્રિકાથી લઈને અમેરિકા સુધીના અનેક નાનામોટા દેશોમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે. આ સમાજે તે ગુજરાતી પ્રજના છે, જે ક્યાં તો અર્થોપાર્જન ખાતર યા માફકસરની નહીં એવી રાજકીય પરિસ્થિતિ તથા વિપરીત સંજોગોના કારણે દેશવટો કરી ગઈ હતી યા ઉખેડાઈને બીજા અને ત્યાંથી ત્રીજા દેશમાં ફેંકાઈ ગઈ હતી. આજે એમની મોટી વસ્તી બ્રિટન, અમેરિકા, પાકિસ્તાન, ઓસ્ટ્રેલિયા તથા આફ્રિકી દેશોમાં આવેલી છે.

આમ તો છે એ ગુજરાતી ડાયસ્પોરા, પરંતુ તેમનું કોઈ ચોક્કસ રૂપસ્વરૂપ નથી. દેશે દેશે તથા ધર્મભેદે તેમની ભાત કંઈક નોખનોખી જોવા મળે છે. આ સમાજને એક તરફ પોતાની મૂળ ઓળખ જાળવી રાખવા યા એમ કલો કે તેને રક્ષવા માટે ભારે મથામણ કરવી પડી રહી હોવાનું જોઈ શકાય છે. તો બીજી તરફ તેમને સ્થાનિક પ્રવાલો સાથે પણ કદમ મિલાવવા આવશ્યક હોય છે. આ સમાજને ખાસ કરીને પશ્ચિમના દેશોમાં રંગભેદ, સેક્સ, શરાબ, લૂટ તથા અન્ય સામાજિક બદલીઓના નિરંકુશ થપેડાઓનો પણ સામનો કરવો પડતો હોય છે, જે અનેક પ્રશ્નો ઊભા કરી જાય છે. આવી વિષમતા વચ્ચે પોતાની મૂળ ઓળખ યાને ગુજરાતીતા જાળવવા - રક્ષવાનું સહેલું હોઈ શકે નહીં. આમ માલોલ, પરિસ્થિતિ અને સંજોગોના કઠોર પ્રવાલોની પ્રબળ અસરો હેઠળ તેમના વિભિન્ન ઘાટો ઘડાતા જઈ રહ્યા છે. ગઈ કાલે જે રંગ હતો તે કદાચ આજે ના પણ મળે. રીતભાત, ખાનપાન, ભાષા વગેરેમાં પણ ફેરફારો દૃશ્યમાન થઈ રહ્યા છે.

વિદેશોમાંના આપણા સાહિત્યકારો જે તે દેશોમાંના ગુજરાતી ડાયસ્પોરાના જ સભ્યો છે. પોતાના સમાજ, માલોલ, પરિસ્થિતિ અને સંઘર્ષની નીપજ સમા અવનવા અનુભવો, અસરો તેમને આગવી રીતે વિચારતા અને લખતા કરે એ સ્વાભાવિક છે. આજે અમેરિકા, બ્રિટન વગેરે દેશોમાં જે ગુજરાતી સાહિત્ય સર્જાઈ રહ્યું છે તેની અંદર ત્યાંના ગુજરાતી સમાજના, તેમના માલોલના પ્રશ્નોની ચર્ચા હોઈ શકે છે. ઘબકાર પણ એ જ ધરતીનો હોવાનો. ઊડાનને તથા કલાતત્ત્વને લાગેવળગે છે ત્યાં સુધી કહી શકાય કે એનો સંબંધ અભ્યાસ અને સાધના સાથે હોય છે. અને એવી એંધાણી આપણા આ સાહિત્યકારોની કૃતિઓમાં અવશ્ય મળે છે. તેઓ કંઈક નોખી ઢબે, કંઈક નોખી વાત કરે છે. ભાષાની છાંટ પણ નોખી છે.

આ વિદેશવાસી ગુજરાતી લેખકોએ ઘણું લખ્યું છે, લખી રહ્યા છે. વાર્તા, લેખ, નિબંધ, નાટક, વિવેચન, પ્રવાસવર્ણન બધું તેમની કલમને સાધ્ય છે. તેમના પ્રમાણિક પ્રયાસોથી આજે વિદેશોમાં ગુજરાતી ભાષાઓના દરિયા ધૂધવાટા મારી રહ્યા છે ત્યાં ગુજરાતી ભાષાના ડાયરા પણ ઠાઠથી જામી રહ્યા છે. ગુજરાતી ગીત-ગઝલ તથા સંગીતની મહેફિલો પણ યોજાઈ રહી છે, અને નાટકોના પડદાએ ઉંચકાઈ રહ્યા છે. આ કંઈ નાનીસૂની વાત નથી. એક નોંધપાત્ર ઐતિહાસિક ઘટના છે.

- દીપક બારડોલીકર

ઓપિનિયન

- "ઓપિનિયન" ગુજરાતી ભાષાનું ઈન્ટરનેટી માસિક વિચારપત્ર છે અને દર માસની ૨૬મી તારીખે બહાર પડે છે.
- "ઓપિનિયન"ના વાંચક ગમે તે અંકથી થઈ શકાય છે. રસ ધરાવનારાઓએ સત્વરે પોતાનો 'ઈ.મૈલ આઈ.ડી.' મોકલવો જરૂરી બને છે.
- "ઓપિનિયન"માં શક્ય હોય ત્યાં સુધી જાહેરખબર ન લેવાની અમારી નેમ છે.
- એમાં વ્યક્ત થતા વિચારો માટેની જવાબદારી જે તે લેખકોની છે.
- "ઓપિનિયન"નાં ધોરણ અને સ્વરૂપને અનુલક્ષીને લેખકોએ પોતાની કૃતિઓ મોકલવી. હાલ પુસ્કારનું ધોરણ નથી. પરંતુ છપાયેલી કૃતિના લેખકને જે તે અંક ભેટ મોકલવાની પ્રથા છે.
- લખાણ શાહીથી ચોખ્ખા અક્ષરે અને કાગળની એક જ બાજુએ લખવું. નનામા લેખો અસ્વીકૃત બનશે.
- ભાષા સારી માઠી હશે તેને વિષે લખનારે જરા પણ અચકાવાનું નથી. અમારી શક્તિ પ્રમાણે અમે સુધારી લઈશું. ઓછામાં ઓછી ગુજરાતી જાણનાર વાચક પણ સામયિકની મારફતે જેટલી દાદ લઈ શકે તેટલી દાદ દેવી એ અમે અમારી ફરજ સમજીશું.
- જેઓ લખી ન શકતા હોય તેઓ બીજાની પાસે લખાવીને લખાણ મોકલી શકે છે.

સંપાદકીય પત્રવ્યવહાર

"ઓપિનિયન"

'Kutir', 4 Rosecroft Walk,
WEMBLEY,
Middlesex HA0 2JZ [U.K.]

e.mail :
vipoolkalyani.opinion@btinternet.com

ભારત માટે સંપર્કનું ઠેકાણું

Villa Bellevue, 30, Avantikabai Gokhale
Street, Opera House, MUMBAI - 400 004

e.mail : bharti_parekh@hotmail.com
સંપર્ક : ભારતીબહેન પારેખ

"ઓપિનિયન"નું આ ડિજિટલ અવતરણ છે. અને ગમતાનો ગુલાલ કરવાની દરેકને રજામજા જ હોય.

બક્ષી, ભીખુ પારેખ તેમ જ વિલાયતની 'ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી' અને "ઓપિનિયન" વાટે ગુજરાતી ડાયસ્પોરાનું જે વિવરણ કરાયું છે, તે પછીની એકમાત્ર સોફ્ટ્વેર, નક્કર વ્યાખ્યા તે આ જ. બાકી સઘળાં અધૂરાંપધૂરાં, બોદાં અને ફિક્કાંફરસ !

રામનારાયણ નાગરદાસ પાઠકની એક બાળવાર્તા છે: 'હોવે ભઈશા'બ'.

પાટણ પાસે ચાણસ્મામાં નારણભાઈ કરીને એક પટેલ રહેતા હતા. પાંચ સો વીઘાના ખાતેદાર નારણભાઈ સુખી માણસ હતા. તેમને એક બાઈબંધ હતો. બંને બાળપણના ગોઠિયા. બંનેની સાઠ વર્ષની ઉંમર. એકબીજા વિના ઘડી ય ન ચાલે. સવારથી સાંજ સુધી સાથે જ રહે. ભાઈબંધનું નામ જીવાભાઈ હતું; પરંતુ નારણભાઈ ગાદીતકિયે બેસનારા; મોટા જમીનદાર; અને જીવાભાઈ વાળંદ - મહેનતનું કામ કરીને રળનારા; તેથી પટેલ તેમને 'જીવાભાઈ' ન કહે, પણ 'જીવલો' કહેતા.

સવારમાં વહેલા ઊઠીને નારણભાઈ ગાદીતકિયે બેઠા : અને રોજના નિયમ પ્રમાણે બૂમ મારી, 'એલા ક્યાં મરી ગયો જીવલો !' એ જ વખત ડેલીનું બારણું ઊઘડ્યું અને અંદર જીવો દાખલ થતાં બોલ્યો, 'આવી ગયો ભાઈશા'બ, મરી નથી ગયો. મારી ફઈએ જીવલો નામ પાડ્યું એટલે મોત ક્યાંથી આવે ?'

નારણભાઈ કહે, 'લે, હુકો ભર !'

જીવાએ હુકો ભર્યો ને પટેલ પાસે મૂક્યો. આંખો મીંચીને બેચાર ઘૂંટ લીધા બાદ નારણભાઈ બોલ્યા : 'તને કાંઈ ખબર પડી ?'

'ના ભઈશા'બ, કીધા વગર કેમ ખબર પડે ? હું કાંઈ ભૂત થોડો છું ?'

નારણભાઈ કહે, 'આપણે વાડામાં કારેલી વાવી છે.'

જીવો : 'કારેલી વાવી એ બહુ સારું કર્યું, ભઈશા'બ. ભેંડા, ગવારના શાકમાં શું ખાવાનું ? કારેલી બહુ મીઠી લાગે, ભઈશા'બ !'

નારણભાઈ : 'કારેલી ઉપર પાંચ શેર કારેલાં ઊતર્યાં.'

જીવો : 'પાંચ શેર ઊતર્યાં એ બહુ સારું થયું, ભઈશા'બ. દસ શેર વધી જાય અને બશેર ઓછાં પડે.'

નારણભાઈ : 'એમાંથી બશેર ખાવા રાખ્યાં.'

જીવો : 'ખાવા રાખ્યાં તે બહુ સારું કર્યું, ભઈશા'બ ! આટલી મહેનત કરી તે કાંઈ વેચવા માટે ? ઘરમાં રાખ્યાં તે આપણને પસંદ પડ્યું ભઈશા'બ, હોવે ભઈશા'બ !'

નારણભાઈ : 'પણ તું મારી વાત પૂરી સાંભળતો નથી અને ભઈશા'બ, ભઈશા'બ કરે છે.'

જીવો : 'હવે નહીં કરું ભઈશા'બ, મૂગો રહીશ, ભઈશા'બ. લ્યો, ભઈશા'બ, બસ, ભઈશા'બ !'

નારણભાઈ : 'પાંચ શેર કારેલાંમાંથી ત્રણ શેર વેચવા કાઢ્યાં.'

જીવો : 'વેચવા કાઢ્યાં તે બહુ સારું કર્યું, ભઈશા'બ. આટલી મહેનત કરેલી તે શું ખાઈ જવા

કરી'તી ? વેચવા કાઢ્યાં તે બહુ સારું કર્યું. તે આપણને પસંદ પડ્યું, ભઈશા'બ, હોવે ભઈશા'બ.'

નારણભાઈ : 'આપણે તો કારેલાંની ફાંટ બાંધી પંડ્યે વેચવા ગયા.'

જીવો : 'પંડ્યે જ જવું જોઈએ ને ભઈશા'બ !

આ પાલાણપુરના હીરાના વેપારી બેલિજયમ જાય છે : વેપારનાં કામ કરે છે. જાત વગર ભાત ન પડે.'

નારણભાઈ : 'મેં તો જઈને મધ ચોકમાં ફાંટ ઉતારી.'

જીવો : 'મધ ચોકમાં ઉતારી એ બહુ સારું કર્યું, ભઈશા'બ. મોકાની દુકાન હોય તો વેપાર બહુ સારો ચાલે. તમે બહુ નજર પોકાડી, હોવે ભઈશા'બ. બુદ્ધિ કોઈના બાપની નથી, ભઈશા'બ !'

નારણભાઈ : 'પણ જીવલા !'

જીવો : 'હં, ભઈશા'બ !'

નારણભાઈ : 'આપણે તો ચાર પૈસે શેર મૂક્યાં.'

જીવો : 'ઈ બહુ સારું કર્યું, ભઈશા'બ. પાંચ પૈસા વધુ થાય અને તણ્ય પૈસા ઓછા પડે, ભઈશા'બ.'

નારણભાઈ : 'પણ જીવલા ! આખું ગામ લેવા ઊમટ્યું !'

જીવો : 'હોવે ભાઈશા'બ, ગામ જ ઊમટેને ! સીમ કાંઈ થોડી જ ઊમટે છે ? ભઈશા'બ, હોવે ભઈશા'બ.'

નારણભાઈ : 'જીવલા.'

જીવો : 'હં ભઈશા'બ !'

નારણભાઈ : 'એમાં એક પોલીસ શાક લેવા આવ્યો.'

જીવો : 'પોલીસ લેવા આવ્યો ઈ બહુ સારું કર્યું, ભઈશા'બ. પોલીસે ય માણસ તો ખરો ને, ભઈશા'બ !'

નારણભાઈ : 'પણ જીવલા !'

જીવો : 'જી, ભઈશા'બ !'

નારણભાઈ : 'એણે તો અર્ધો શેર કારેલાં જોખાવ્યાં.'

જીવો : 'અર્ધો શેર જોખાવ્યાં ઈ બહુ સારું કર્યું, ભઈશા'બ. શેર વધી જાય અને પાશેરમાં પૂરું નો થાય. અર્ધો શેર જોખાવ્યાં ઈ બહુ સારું કર્યું, ભઈશા'બ.'

'પણ જીવલા !' નારણભાઈ બોલ્યા.

'હં ભઈશા'બ.' જીવો પણ રડવા જેવો થઈ ગયો.

નારણભાઈ : 'એણે તો પૈસા આલવાની ના પાડી !'

જીવો : 'પૈસા આલવાની ના પડી ઈ બહુ સારું કર્યું, ભઈશા'બ. બાર રૂપિયાના પગારમાં શાકના પૈસા આલતાં પૂરું જ ક્યાંથી થાય ! એણે પૈસાની ના પાડી ઈ આપણને પસંદ પડ્યું, ભઈશા'બ.'

'પણ જીવલા !' નારણભાઈ જરા ટટ્ટાર થઈને બોલ્યા.

'હં ભઈશા'બ !' જીવો પણ ટટ્ટાર થયો.

નારણભાઈ : 'આપણે તો પૈસા માગ્યા.'

જીવો : 'પૈસા તો માગવા જ જોઈએ ને ભઈશા'બ. મોટો જાટલીમેન હોય તો ય શું થઈ ગયું. પૈસા માગ્યા એ આપણને પસંદ પડ્યું, ભઈશા'બ.'

વૈવિધ્ય અને ઉદારતાભર્યા લેખો

• દીપક મહેતા

રજનીકાંત જી. મહેતાના ડાયસ્પોરા નિબંધો. સં.: બળવંત જાની. પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ. પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૦૯. ૨૪૪ પાનાં, રૂ. ૨૫૦.

છેલ્લા કેટલાક દાયકામાં આપણા સાહિત્યમાં ત્રણ નવી ધારાઓ પ્રગટ થઈ : નારીકેન્દ્રી સાહિત્ય, દલિત સાહિત્ય અને વિદેશવાસી ગુજરાતીઓનું સાહિત્ય. આ ત્રીજી ધારાના લેખકોએ સ્વેચ્છાએ ડાયસ્પોરા સાહિત્યનું લેખલ અપનાવી લીધું છે અને હવે તે પ્રચલિત બન્યું છે. પહેલી બે

નારણભાઈ : 'પણ જીવવા !' નારણભાઈ પાછા ઢીલા પડી ગયા.

જીવો : 'હં ભઈશા'બ.' જીવો પણ ઠંડો પડી ગયો.

નારણભાઈ : 'એણે તો પૈસા ન આલ્યા ને મને ગાળ દીધી.'

જીવો : 'ગાળ દીધી એ બહુ સારું કર્યું, ભઈશા'બ. ગાળ વગર તમારા જેવા રોંગા સીધા નો હેડો. ગાળ દીધી ઈ બહુ સારું કર્યું, ભઈશા'બ ! આપણને બધું પસંદ પડ્યું, ભઈશા'બ. હોવે ભઈશા'બ.'

નારણભાઈ : 'પણ જીવવા !'

જીવો : 'હં ભઈશા'બ.'

નારણભાઈ : 'આપણે તો સામી ગાળ દીધી.'

જીવો : 'સામી ગાળ દીધી એ બહુ સારું કર્યું, ભઈશા'બ. સામી ગાળ દેવી જ જાવે, ભઈશા'બ. આપણે વેપાર કરવા ગયા'તા કે સપાઈડાની ગાળો ખાવા ? સામી ગાળ દીધી ઈ બહુ સારું કર્યું, ભઈશા'બ. હોવે ભઈશા'બ. આપણને બહુ પસંદ પડ્યું, ભઈશા'બ.'

નારણભાઈ : 'પણ જીવવા !'

જીવો : 'હં ભઈશા'બ.'

નારણભાઈ : 'એણે તો મને થપ્પડ મારી.'

જીવો : 'થપ્પડ મારી એ બહુ સારું કર્યું, ભઈશા'બ. બજાર વચ્ચે ગાળો ખાય તો એનો પટ્ટો જાય ને ? તમને થપ્પડ મારી એ બહુ સારું કર્યું, ભઈશા'બ. આપણને એ બધું પસંદ પડ્યું, ભઈશા'બ.'

થપ્પડ મારી એ પણ પસંદ, એવા શબ્દો નારણભાઈ પટેલના કાને પડ્યા અને એમની આંખ ઊઘડી ગઈ. હોકાનો ઘા કરીને તેમણે ડોળા કાઢ્યા અને જીવાને એક તમાચો ચોડી કાઢ્યો.

'હરામખોર, મને થપ્પડ મારી એ તને પસંદ પડ્યું ? ક્યારનો હાએ હા કરી રહ્યો છે. એવા મને મૂરખ માન છે ? ભાગી જા અહીંથી, ખબરદાર ! ડેલીમાં પગ મૂક્યો છે તો !'

ગાલ પંપાળતો જીવો ઊઠીને બે ઘડી આઘોપાછો થયો. અને નારણભાઈ હોકાની ઘૂંટ લઈને પોતાના મનનો ઘા રુઝવવા લાગ્યા.

મંચ પરના નારણભાઈઓ હોકાની ઘૂંટ લેતા રહેવા કે માંહે માંહે મૂછે તાવ દેતા દેતા પોરસાતા રહેવા તેની કોઈ જાણ નથી; પરંતુ, ખંડ માંહેના જીવાઓનો જીવ રઘવાયો થયેલો, તેની ના નહીં ! કાનને જ વળી દોષ છે : કો'ક કહેતું હતું કે તે દા'ડાથી, પાડામાં એક જાણ, રાત ને દી, 'હું ડાયસ્પોરા સારસ્વત છઉંના ભેંકાટા દેતો, આઘોપાછો, ભટક્યા કરે છે !!

પાનબીડું :

A leader is best when people barely know that he exists, not so good when people obey and acclaim him, worst when they despise him. *Fail to honour people, They fail to honour you.* But of a good leader, who talks little, when his work is done, his aims fulfilled, they will all say, "We did this ourselves."

~ Laozi

(4th century BCE)
Chinese philosopher

(વેમ્બલી, ૧૬.૦૮.૨૦૧૦)

e.mail : vipoolkalyani.opinion@btinternet.com

"ઓપિનિયન"/ Opinion

ધારાનાં લેખકલેખિકાઓએ સ્વીકૃતિ મેળવવા માટે ઠીક ઠીક સંઘર્ષ કરવો પડ્યો હતો. જ્યારે પ્રમાણમાં સાધનસંપન્ન એવા ત્રીજી ધારાના લેખકોને એટલો સંઘર્ષ કરવો પડ્યો નથી. તેમનાં પુસ્તકો વિદેશમાં તેમ જ દેશમાં ટપોટપ છપાય છે અને ચપોચપ વખણાય છે.

બ્રિટિશ ગુજરાતી 'ડાયસ્પોરા સાહિત્ય શ્રેણી'ના પાંચમા પુસ્તકરૂપે પ્રગટ થયેલા 'રજનીકાંત જી. મહેતાના ડાયસ્પોરા નિબંધો' નામનું પુસ્તક હાથમાં લેતાં આવા થોડા વિચારો મનમાંથી પસાર થઈ ગયા. વિદેશવાસી ગુજરાતી લેખકોમાંના ઘણા વ્યવસાયી લેખક નથી, પણ અન્ય કોઈ ને કોઈ વ્યવસાય દ્વારા આજીવિકા રળે છે. રજનીકાંતભાઈનાં લખાણો પણ એ જ હકીકત દર્શાવે છે. પણ લેખક ઉઘાડી આંખે, અને તેથીયે વધુ ઉઘાડા મત સાથે બ્રિટન, ભારત અને અન્ય દેશોમાં હરેફરે છે. એટલે તેમનાં લખાણોમાં વૈવિધ્ય, ટ્રિપ્લિકોણની ઉદારતા અને વ્યાપક ફલકને આવરી લેવાની સૂઝ જાવા મળે છે. આ પુસ્તકમાં સંગ્રહાયેલાં તેમનાં લખાણોને સંપાદક બળવંત જાનીએ પોતાની પ્રસ્તાવનામાં ત્રણ વિભાગમાં વહેંચ્યાં છે : ડાયસ્પોરિક અનુભૂતિમૂલક, પ્રવાસમૂલક અને વ્યક્તિલક્ષી. ત્રણે પ્રકારનાં લખાણોનાં ભાતપોત એકબીજાથી થોડાં અલગ પડે છે. તેમાં વિદેશ વિષેની, પછી તે બ્રિટન હોય કે અન્ય કોઈ દેશ, વાત કરતાં લખાણો સવિશેષ ધ્યાન ખેંચે એવાં લાગે છે. વ્યક્તિલક્ષી લખાણોમાં, ઘણી વાર, લેખક કેન્દ્રબિંદુથી દૂર સરી જતા જણાય છે.

આપણા સાહિત્ય વિષે લખનારાઓએ કેટલાક શબ્દોને ઘસીઘસીને ખોટા સિક્કા જેવા બનાવી દીધા છે. તેમાંય 'નિબંધ' શબ્દના અવમૂલ્યાંકનની શરૂઆત તો છેક દલપતરામના 'ભૂતનિબંધ'ને 'નિબંધ' તરીકે ઓળખાવાયો ત્યારથી જ થઈ. હકીકતમાં એ ભૂત વિષેનો નિબંધ નથી, બહુ બહુ તો લાંબો લેખ છે, વધુ સારી ઓળખ આપવી હોય તો એ લાંબું ગદ્ય લખાય છે. આ પુસ્તકમાં પણ જે પદ કૃતિઓ છે તે 'નિબંધ' નથી, હકીકતમાં 'લેખ' છે. ગદ્ય લખાણો છે. લેખકે પોતે તો એ લખાણોમાં જ એક કરતાં વધારે વાર તેમને 'લેખ' તરીકે જ ઓળખાવ્યા છે. પણ સંપાદકે આ લખાણોને, આ લેખોને, 'નિબંધ'ની ટોપી પહેરાવી દીધી છે. સવાલ થાય કે જો આ લેખોને 'નિબંધ' કહીએ તો પછી કાકાસાહેબ કાલેલકર, ઉમાશંકર જાશી કે ભોળાભાઈ પટેલના નિબંધોને શું કહીશું ?

(સદ્ભાવ : 'બૂકમાર્ક', 'વરાઈટી', "મુંબઈ સમાચાર", ૧૮ જુલાઈ ૨૦૧૦)

e.mail : deepakbmehta@gmail.com

અંત:પ્રભા

♥ પંચમ શુક્લ

આલાપવા હું આવી છું

ગાન જિંદગીનું;

એનું પ્રમાણ પહેલું, આ મારું ગણગણવું !

આવી છું પ્રેમ કરવા

વૈવિધ્યને જીવનનાં;

એનું પ્રમાણ પહેલું, આ મારું ખુદ ધબકવું !

ઈચ્છું છું આપવા હું

નિર્મળ નિરોગી જીવન;

એનું પ્રમાણ પહેલું, આ સ્વસ્થ ખુદ વિહરવું !

સહુના હૃદયકમલનાં

દલ દલ ઉપર વસું છું;

એનું પ્રમાણ પહેલું, આ મારું ખુદ પમરવું !

પ્રગટાવવા હું આવી છું

પ્રાણ જિંદગીનાં;

એનું પ્રમાણ પહેલું, આ મારું ખુદ પ્રગટવું !

e.mail : spancham@yahoo.com

રશિયામાં ઝારશાહીથી લોકશાહીની મજલ : આવરણોનું નકશીકામ

© વિપુલ કલ્યાણી

અર્નસ્ટ ફ્રેડરિક શુમાપર આપણ જમાનાના એક પ્રાણપુરુષ હતા. શુમાપરે જીવનદર્શનનું, બુદ્ધિપૂર્વકની તત્ત્વચર્ચાનું એક પુસ્તક કર્યું છે : 'સ્મૉલ ઈઝ બ્યુટીફૂલ'. આપણા એક વિચારવંત આગેવાન જ્યન્ટ પંડયાએ, તેનું 'મૂંઝવણમાંથી માર્ગ' નામે ભાષાન્તર કરી, ભાષાન્તર નિધિ, ભાવનગર વાટે એક ચોપડી, ૧૯૯૦ના અરસામાં, આપી છે. આ ચોપડીનો ઉઘાડ ફક્ત આમ છે :

કેટલાંક વર્ષો પહેલાં લેનિનગ્રાદની મુલાકાત વેળા, હું ક્યાં છું તે જોવા મેં નકશાની મદદ લીધી તો તેમાં મને કશી ગમ ન પડી. નજર સામે મોટાં મોટાં ચર્ચ હોવા છતાં મારા નકશામાં એનું નામોનિશાન ન હતું. આખરે એક દુભાષિયો મારી વહારે ધાયો. એણે કહ્યું : 'ચર્ચ અમે નકશામાં દર્શાવતા નથી.' એના જવાબ રૂપે એક ચર્ચ સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવેલું મેં ચીંધી બતાવ્યું. 'એ તો મ્યુઝિયમ છે.' એણે જવાબ આપ્યો. 'આપણે જેને ખરેખર ચર્ચ કહીએ તે આ નથી. ખરેખરાં ચર્ચ અમે નકશામાં દર્શાવતાં નથી.'

આ જે સેન્ટ પીટર્સબર્ગ નામે ઓળખાતા આ શહેરની, ઓગસ્ટ ૧૯૬૮માં લીધી મુલાકાત પછી, આ અર્થશાસ્ત્રી, આ ચોપડીમાં આગળ લખે છે : 'એ વેળા મને લાગ્યું કે મને મળેલો નકશો નજરે દેખાતાં સ્થળો બતાવવામાં નિષ્ફળ ગયો હોય તેવો આ પહેલો પ્રસંગ ન હતો. શાળા તેમ જ વિશ્વવિદ્યાલયના મારા અભ્યાસ દરમિયાન, જીવનના તથા જ્ઞાનના એવા નકશા મને આપવામાં આવ્યા હતા કે જેમાં મને ગમતી અને મારા જીવન માટે ખૂબ મહત્વની લાગતી ઘણી ચીજો તેમાં જોવા મળતી ન હતી. મને યાદ છે કે ઘણાં વર્ષો સુધી મારી મૂંઝવણનો કોઈ પાર ન હતો. પરંતુ મારી અનુભૂતિ સારી છે, અને નકશાની પ્રમાણભૂતતા શંકાસ્પદ છે એવું ભાન થતાં સુધી મારી એ મૂંઝવણ અકબંધ રહી.'

•

એક પ્રગતિશીલ અને ઉદારમતી અમેરિકી પત્રકાર અને કવિ - સાહસિક જહોન રીડ ઓક્ટોબર

૧૯૧૭ દરમિયાન રશિયામાં હતા. તેમણે 'ટેન ડેઈઝ ઘેટ શૂક ધ વર્લ્ડ' નામે ભારે અગત્યની, એક ભાતીગળ ચોપડી ઈસ્વી સન ૧૯૧૯માં આપી છે. રશિયાની ક્રાંતિના પિતા વ્લાદિમીર ઈલ્ચીય લેનિનના તે બહુ સારા મિત્ર હતા. 'દસ દિવસ [રૂસી ક્રાંતિ]' નામક તેનું ગુજરાતી ભાષાન્તર અતુલ સવાણીએ આપ્યું છે અને તે ગુજરાતી પુસ્તકની મને ય તલાશ છે. બૉલ્શેવિકો સત્તાના સૂત્રો હાથ કરે તે માટે લેનિને જે આગેવાની આપેલી, તે ઐતિહાસિક ઘટનાની સિલસિલાબંધ વિગતો આ અંગ્રેજી ચોપડીમાં ખીચોખીચ ભરી પડી છે. કામદારો, સૈનિકો, ખેડૂતો, ખેતમજૂરો, તેમ જ નાવિકોએ સેન્ટ પીટર્સબર્ગના 'વિન્ટર પેલેસ' પર

હલ્લો કર્યો હતો. વચગાળાની સરકારને ઊથલાવી દેવાની હાકલ ત્રૉન્સ્કીએ કરેલી. બીજી પાસ, મૉસ્કો પર પ્રતિ ક્રાંતિકારીઓનો હલ્લો આરંભાઈ ચૂક્યો હતો. સંવાદો અને દલીલો, રાજકીય યાંત્રિકીકરણની વિગતવાર નોંધો, ઉપરાંત વ્યક્તિગત હિતોનું હૂબહૂ ચિત્રણ જહોન રીડે બહુ જ સરસ રીતે આ ચોપડીમાં આપ્યું છે. પરંતુ અબીહાલ, તો ઈન્ટરનેટદેવની કૃપા અપરંપાર છે અને તેની ચાર હાથે મળેલી કામનાઓનો લાભ આ લેખ સારું અહીં લીધા કર્યો છે. આ મૂળ ચોપડીમાંનો આ એક ફાંકડો ફક્ત વાંચવા જેવો છે :

ભલા માણસ ! ... આ રેડ સ્ક્વેર (લાલ ચોક) વાસ્તવમાં રાતો છે જ નહીં. કાળા અને ભૂખરા પથ્થરથી તે પૂરેપૂરો જડાયેલો છે. રૂસી જ્ઞાનમાં 'કાસ્ની'નો 'લાલ' સિવાય બીજો ય અર્થ છે - 'સુંદર'. આમ, 'કસ્નાયા પલોશ્ચાડ'નો અર્થ થાય 'સુંદર ચોક' જે 'લાલ ચોક' પણ છે. હા, કેમલિન ગઢની રાંગ રાતીચોડ ઈંટની બનાવેલી છે તે પાકું, તેથી આ લાલ ચોક હોય.

એ રેડ સ્ક્વેર મધ્યે, એક દા, લેનિનની આવનજવનની લેવાયેલી છબિ

૧૭ ઓક્ટોબર ૧૯૨૦. વીરપુરુષને છાજે તેવી અંતિમવિધિ બાદ, જહોન રીડના શબને કેમલિનની દીવાલો વચ્ચે નેક્રોપોલિસમાં દફનાવાયું હતું. આ વિધિવત્ અંતિમસંસ્કાર વેળા, સન ૧૯૨૦માં, મૉસ્કો ખાતે, પૂરાં શાહી સન્માન વચ્ચે જહોન રીડની શબપેટીનું એક દૃશ્ય.

'સવારે ૮.૪૦ થયા હશે. પ્રધાન પરિષદનો (પ્રેસિડિયમનો) પ્રવેશ થવાનો છે તેવી જાહેરાતને તાળીઓના ગડગડાટ વચ્ચે વિશાળ જનમેદનીએ વધાવી લીધી છે. તેમાં લેનિનનો - મહાન લેનિનનો - પણ સમાવેશ છે. ઠીંગણી કાઢી. બટકો બાંધો. એમના ખભા પર મોટું મસ્સ મસ્તક જાણે કે ટેકવાયું હોય. માથે ટાલ અને પાછું માથું જાણે કે ઉપસી આવ્યું હોય તેવો ઘાટ. નાની આંખો. બૂચું નાક. પહોળું, મોટું મોં, અને ભારે ખમ હડપચી ; અબીહાલ તો સફાચટ હજમત કરી હોય તેમ લાગે. પરંતુ ભૂતકાળમાં દેખી હોય તેવી ખૂંપરી દાઢી. લથરબથર

કપડાંમાં સજ્જ. એમનું સુરવાલ એમના કદ પ્રમાણે વધુ પડતું લાંબુલચક. ટોળાંના આદર્શપુરુષ તરીકે બિનપ્રભાવી, પરંતુ ઈતિહાસમાં આટઆટલા સ્નેહ અને આદર મેળવનારા આગેવાન તરીકે બહુ જ ઓછા આગેવાનો એમની જોડે સરસાઈ કરી શકે. વિલક્ષણ લોકભોગ્ય આગેવાન - પોતાની બુદ્ધિમતાને કારણે જ આગેવાન બન્યા હોય; ફીકા, અપરિહાસક, અસમાધાનકારી અને અતડા. કોઈ પણ જાતની મનોહર ખાસિયતો વિનાની મૂર્તિ - અને તેમ છતાં, પરિસ્થિતિને સ્પષ્ટપણે પૃથક્કરણ કરવાની તેમ જ અગાઢ વિચારદર્શનને તદ્દન સાદી સરળ જાબાનમાં મૂકી શકવાની જબ્બરી આવડત. અને વળી, ચતુર દૂરદેશીપણા જોડાજોડ, સર્વોત્તમ સાહસિક બુદ્ધશાળી મનેખ.'

જાણીતા અંગ્રેજ ઈતિહાસકાર એલન જલ્ડોન પર્સિવલ ટેલરના મત મુજબ, અમુક્તમુક ગાળા સુધી, રીડની આ ચોપડી માટે રશિયાના સામ્યવાદીઓમાં તેમ જ જગતભરે પથરાયા સમાજવાદીઓમાં લોકચાહના હતી. સ્તાલિનનું શાસન શરૂ થયું તે પછી જે કે તેની બોલબાલા ઘટવામાં હતી. આમ જેવા જઈએ તો આ બૌદ્ધેશિક ક્રાન્તિ વિશે સેંકડો પુસ્તકો લખાયાં છે; તેમ છતાં, સોવિયેત યુનિયનની રચનાની સિલસિલાબંધ વિગતો આપતું એક પણ અધિકૃત પુસ્તક આપણને જડતું નથી, અને તેની અવેજમાં, બૌદ્ધેશિક ક્રાન્તિ તથા તેના બે આગેવાનો - લેનિન અને ત્રોટ્સ્કી - બાબતની વિગતે માહિતીઓ આ પુસ્તકમાંથી જ સાંપડે છે. આ ચોપડીમાંના બીજા પરિચયલેખમાં લેનિન પણ કહે છે : શ્રમજીવી ક્રાન્તિ તેમ જ શ્રમજીવી સરમુખન્યારશાહી હકીકતે શી બલા છે તે જાણવા સમજવા માટે આ પુસ્તક જેવું જોઈએ કેમ કે તેમાં ખરાઈથી માહિતીવિગતો લેખકે આપી છે.

જલ્ડોન રીડ બહુ લાંબું જીવી શક્યા નહોતા. માંડ ૩૨ જ વરસ. મૌસ્કોનિવાસ વેળા તેમને 'સ્કબ ટાઈફસ'નો રોગ લાગુ પડ્યો અને ત્યાં જ તેમનું સન ૧૯૨૦માં અવસાન થયું. પૂરા માનપાન સાથે તેમના શબને, કેમલિનની દીવાલો વચ્ચે નેક્રોપોલિસમાં, અન્ય સ્વાતંત્ર્ય સૈનિકો હારોહાર, દફનાવવામાં આવ્યું છે.

૧૪ ઓગસ્ટ ૧૯૧૪ના દિવસે જર્મનીએ ફ્રાન્સ પર હુમલો કર્યો અને યુદ્ધની ઘોષણા કરી. "મેટ્રોપોલિટન" સામયિકના સંવાદદાતા તરીકે જલ્ડોન રીડને અમેરિકાથી યુરોપ મોકલવામાં આવ્યા. તેમનું જહાજ તટસ્થ મુલક ઈટલી જઈ લાંગરેલું. તેમની પ્રિયતમા મેબલ ડોજને નેપલ્સ જઈ તે મળ્યા; અને પછી, બંને સાથે પારિસ જવા નીકળી ગયાં. જલ્ડોન રીડે આ યુદ્ધની બરાબર નાડ પારખી જાણી હતી. તેમના મત મુજબ, શાહીવાદીઓના બજારુ હિતો ટકરાતા હતા. તેને કારણે આ હોંસાર્તોસી વહોરવી પડેલી. જે કે તેમને બંનેમાંથી કોઈ પણ પક્ષ માટે કૂણી લાગણી હતી જ નહીં. તે દિવસોમાં અમેરિકામાંથી સમાજવાદી રાજકારણને ધ્યાનમાં લઈ આલેખનકળામાં નવીન ભાત પાડતું "ધ માર્સીસ" નામક એક સામયિક પ્રગટ થતું હતું. ફરજિયાત લશ્કરી ભરતીની ખિલાફ તેનો રવેયો છે, તેવી તવાઈ લાવીને સંઘ સરકારના વકીલોએ અદાલતમાં તેને ઘસડી જઈ, આ સામયિકનું પ્રકાશન બંધ કરાવેલું. આમ ૧૯૧૭માં તે બંધ પડ્યું અને તેને ઠેકાણે "લિબરેટર", અને ત્યાર પછી, "ધ ન્યૂ માર્સીસ" નામે સામયિક પ્રકાશિત થતું રહેલું. મેક્સ ઈસ્ટમેન, જલ્ડોન રીડ અને ફૂલોઈડ ડેલ જેવા જેવા લેખકો તેમાં નિયમિત લખતા રહેતા. આવા આ "ધ માર્સીસ" નામક સામયિકમાં, જલ્ડોન રીડનો 'ધ ટ્રેડ્સ વૉર' નામ એક રોચક લેખ છપાયેલો. તે લખતા હતા :

'મૃત્યુ અને વિનાશનો આ ઓર્થિતો ઊભરો તો માત્ર દેખીતી બીના છે, પરંતુ આ યુદ્ધ, ખરેખાત, તો બહુ લાંબા સમયથી ચાલતું રહ્યું છે. તે દશકા ઉપરના સમયથી સતત ખટબટનું આવ્યું છે. જે કે તેની લડાઈની વિગતમાહિતીઓ બહુ ઓછી પ્રગટ કરવામાં આવેલી. આથી તેની નોંધ લેવાતી નહોતી. વાસ્તવમાં વેપારીઓ વેપારીઓ વચ્ચેની જ આ અથડામણ છે ...

'રશિયાના ઝાર નિકોલસ સાથે સંધિ કરવામાં આવે તેને અને લોકશાહીને, ભલા, શો સંબંધ ? ફાધર ગેપોનના પીટર્સબર્ગથી અને ઓરેસ્સાની કલેઆમથી શું આ ઉદારમતવાદની કૂચ આરંભ થવા સંભવ છે કે ? ...

"ઓપિનિયન"/ Opinion

'ના રે ના. વેપારવણજના પ્રતિસ્પર્ધીઓ વચ્ચે જ માંહેમાંહે ટંટો પેઠો છે ...

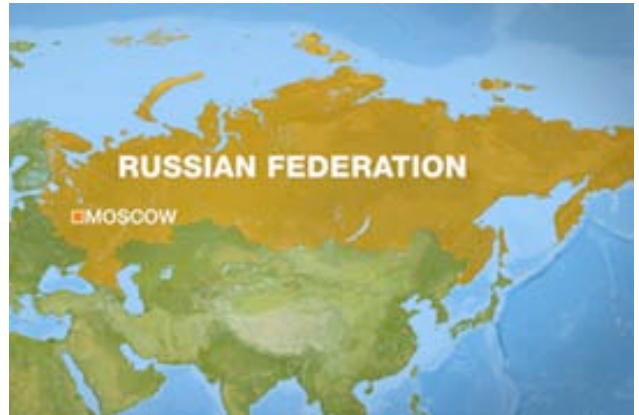
'આપણે સમાજવાદીઓએ આશા સેવવી જ રહી કે આ ખૂનરેજી તથા નર્થા વિનાશ પછી સામાજિક ઉત્થાન આવશે - અને પછી માણસ જાતને સારુ અમનની શાંતિ તરફ આપણાં પગલાં મંડાતાં જશે.

'આથીસ્તો, આપખુદી જુલમ સામેના પવિત્ર યુદ્ધ ભણી ઉદારમતવાદની આ કૂચ છે, તેવા તેવા આ વાહિયાત તંત્રીલેખોના ઓછાયામાં લગીર આવીએ જ નહીં.

'આ આપણું યુદ્ધ છે જ નહીં.'

આ અને આવા પરિપ્રેક્ષ્યમાં, આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણની મંડાયેલી આ શતરંજની સ્મત જોવી જરૂરી છે. પોતાની ચાલ આવે ત્યારે જગતનો આ બહુ મોટો દેશ કેવાં કેવાં પાસાં નાખતું રહ્યું છે તે સમજવાની જ માત્ર અહીં કોશિશ છે. જલ્ડોન રીડ ઉપરાંત લૂઈ ફીશર તેમ જ

મોરિસ હિન્ડસ જેવા જેવા મોટા ગજના કેટલાક લેખકોએ રશિયા વિશે અભ્યાસપૂર્ણ પુસ્તકો આપ્યાં છે. મોરિસ હિન્ડસ તો રશિયામાં જ જન્મેલા અને પાછળથી અમેરિકા જઈ સ્થાયી થયેલા. જ્યારે લૂઈ ફીશર તો ખ્યાતનામ અમેરિકી લેખક. બહોળો અનુભવ અને સ્વસ્થપણે લખે. વળી, બીજી પાસ, "ભૂમિપુત્ર"ના ૧ જુલાઈ ૨૦૧૦ના અંકમાં, આપણા ઉમદા અને વિલક્ષણ સાહિત્યકાર કિશોરલાલ મશરૂવાળાએ 'ગાંધીજી અને સામ્યવાદ' નામે એક પુસ્તક આપ્યું છે, તેની સરસ મજની વાત છેડાઈ છે. આ પહેલાંના લેખોમાં, રાધેશ્યામ દુબેનો હવાલો આપ્યો જ હતો. મે ૧૯૫૫થી મોસ્કો મધ્યે નિવાસેલા આ લેખકે કહાતીની એક નામ મજમૂન કી - એક કમ્યુનિસ્ટ કી કુલ્હ યાદે નામે એક ચોપડી પણ આપી છે. આ અને આવાં આવાં અનેક પુસ્તકોમાંથી પસાર થવાય તો આપણે ક્વચિત સ્વસ્થ અભિપ્રાય બાંધી શકીએ. ... ખેર !

વિસ્તારની દૃષ્ટિએ રશિયા વિશ્વનો સૌથી મોટો દેશ છે. તેની પૂર્વ - પશ્ચિમ લંબાઈ ૭,૭૦૦ કિલોમીટર છે, જ્યારે ઉત્તર-દક્ષિણ પહોળાઈ ૨,૦૦૦થી ૨,૯૬૦ કિલોમીટર જેટલી છે. તેની ઉત્તરે આર્ક્ટિક મહાસાગર, નેરૂજ્જત્યે ક્રાસ્પિયન સમુદ્ર અને કાળો સમુદ્ર તથા વાયવ્યમાં ફેનોસ્કન્ડિયા; પશ્ચિમે યુક્રેન; નેરૂજ્જત્યે આઝરબૈજાન, જ્યોર્જિયા, બેલારુસ, લાટવિયા અને એસ્તોનિયા; દક્ષિણે ચીન, મોન્ગોલિયા અને કઝાખિસ્તાન; તથા અગ્નિ ખૂણે ઉત્તર કોરિયા જેવા ભૂમિપ્રદેશો આવેલા છે.

ઈસ્વી સનના ત્રીજા અને આઠમા સૈકા દરમિયાન, રશિયાનો અધિકૃત ઈતિહાસ આરંભાયો હોવાની વકી છે. એક અંદાજ મુજબ, પૂર્વીય સ્લાવ પ્રજાસમૂહનું વર્ચસ્વ જોર કરતું આવ્યું અને જોડાજોડ વાઈકિંગ નામે લડાકુ ટોળકી અહીં વિસ્તરતી ગઈ. નવમી સદી વેળા, બાઈઝાન્ટિયન રાજની અસર હેઠળ અહીં, 'ઓર્થોડોક્સ ચર્ચ'ની પરંપરા દાખલ થયેલી તેમ પણ માનવામાં આવે છે.

જયકુમાર ૨. શુક્લ 'ગુજરાતી વિશ્વકોશ'ના ખંડ ૧૭માં લખે છે તેમ, 'વીસમી સદીના પ્રારંભ સુધી રશિયા ઝાર નામે ઓળખાતા શાસકોના આપખુદ,

અત્યાચારી તથા શોષણખોર શાસનથી પીડાનું હતું. અઢારમા સૈકાના રશિયાનાં બે શાસકો - પીટર તથા સામ્રાજી ક્યેરિને રશિયાનું પાશ્ચાત્ય ઢબે આધુનિકીકરણ કરવા વાસ્તે ગણનાપાત્ર સુધારા કર્યા હતા; પરંતુ તેનાથી રશિયામાં રાજકીય, આર્થિક તથા સામાજિક પરિવર્તન થયું નહીં. તેને બદલે, રશિયાના ૧૯મા સૈકાના ઝાર શાસકોએ પોતાના આપખુદ, પ્રત્યાઘાતી તથા શોષણખોર વહીવટથી પ્રજાની આર્થિક દુર્દશા કરી. યુરોપમાં ૧૯મા સૈકામાં પ્રવર્તેલાં રાષ્ટ્રવાદ તથા લોકશાહીની ભાવનાને રશિયામાં પ્રવેશવા ન દેવા માટે ઝાર શાસકોએ નિષ્કૂળ પ્રયાસો કર્યા. રશિયામાં થયેલા ઉદ્યોગીકરણને પરિણામે અને જમીનદારોની જોડુકમીને લીધે મજૂરો તથા ખેડૂતોની યાતનાઓ વધી. તેનો નિકાલ કરવામાં ઝારશાહી નિષ્કૂળ ગઈ. વીસમી સદીની શરૂઆતમાં સમગ્ર દેશમાં વ્યાપક હડતાળો પડી અને દેખાવો થયા. ઝારે ભૂખ્યા જનોને રોજ તથા રોટી આપવાને બદલે આ લોકઆંદોલનો કૂરતાથી કચડી નાખવા કમર કસી. તેથી કચડાયેલા લોકોનો કોંધાગિન ભભૂકી ઊઠ્યો અને ક્રાંતિ ફાટી નીકળી.'

નીતિન કોઠારી અને જયકુમાર ૨. શુક્લના 'ગુજરાતી વિશ્વકોશ' માંહેના અધિકરણ અનુસાર, ઈ.સ. ૧૯૧૮થી ૧૯૨૧ સુધી રશિયામાં સામ્યવાદીઓ અને તેમના વિરોધીઓ વચ્ચે આંતરવિગ્રહ થયો. લેનિનનું અવસાન ૧૯૨૪માં થયું અને એમના અનુયાયીઓમાં ત્રોત્સ્કી (છબિ અનુસાર), કામેનેવ અને ઝિનોવિવ વિશ્વક્રાંતિમાં માનતા હતા. સ્તાલિન અને તેમના અનુયાયીઓ શરૂમાં 'એક જ દેશમાં સમાજવાદ'માં માનતા હતા. સ્તાલિન સામ્યવાદી પક્ષના મહામંત્રી હોવાથી પક્ષના હોદ્દાદારોની મોટી સંખ્યા તેમની તરફેણ કરતી હતી. સ્તાલિને એક પછી એક તેમના હરીફોને દૂર કર્યા અને પક્ષ તથા સરકારમાં તે સર્વેસર્વા બની ગયા. ૧૯૨૫માં ત્રોત્સ્કીને સત્તા પરથી દૂર કરવામાં આવ્યા. ૧૯૨૯માં તેમને દેશનિકાલ કરવામાં આવ્યા અને ઓગસ્ટ ૧૯૪૦માં મેક્સિકોમાં તેમનું ખૂન થયું.

સ્તાલિને ૧૯૨૮થી પ્રથમ પંચવર્ષીય યોજના અમલમાં મૂકીને ખેતી તથા ભારે ઉદ્યોગોમાં ઉત્પાદન વધાર્યું. બીજા વિશ્વયુદ્ધ બાદ, સોવિયેત સંઘે નવી પંચ વર્ષીય યોજના હેઠળ ઉદ્યોગીકરણ ઝડપી કર્યું. સામૂહિક ખેતરોનું પુનર્ગઠન કરી તેમને વિસ્તારવામાં આવ્યાં. તેવામાં ૧૯૫૩માં સ્તાલિન મૃત્યુ પામ્યા. અને પછી નિકિતા ખ્રુશ્ચેવનું જોર વધી રહ્યું. તેમના પછી બ્રેઝનેવ લાંબુ ટક્યા. સ્તાલિન હેઠળ તૈયાર થયેલા મોટા ભાગના સોવિયેત નેતાઓ એંસીના દાયકાની મધ્યમાં એક પછી અવસાન પામ્યા હતા. આમ ૧૯૮૫માં મિખાઇલ ગોર્બાચોવ પક્ષના અને દેશના આગેવાન બન્યા. તેમની ખુલાખાણની (ગલાસનોસ્ત) નવી નીતિ અમલમાં આવી. અને તેની પછીતે નવરચના (પેરેસ્ત્રોઈકા) નામનો કાર્યક્રમ તેમણે આપ્યો. પક્ષના રુઢિચુસ્ત આગેવાનોને આ અનુકૂળ નહોતું. બળવો થયો તેમાં ચેલ્સિનની કારી ફાવી ગઈ. ૧૯૯૧માં સામ્યવાદીઓનું પતન થયું. લોકશાહી અને બજારુ અર્થતંત્ર પણ ધીમે ધીમે દાખલ થઈને રહ્યા.

રાધેશ્યામ દુબેની નુક્તેચીની સંભારવા જેવી છે. તે લખે છે : 'મોસ્કોથી જ્યારે રજાઓમાં હું ભારત જતો હતો ત્યારે હું નિયમિત કોમરેડ બી. ટી. રણદીવેને મળતો રહેતો. એ મને સોવિયેત સંઘ બાબત પડપૂછ કરતા રહેતા. એક વખત મેં એમને કહ્યું : ત્યાં મને બધું ચકરાવામાં પડ્યું હોય તેમ લાગે છે. મને સમજતું નથી કે તેનું શું કારણ છે. એમણે તત્કાળ જવાબ વાળ્યો : તેનું કારણ ખુશ્ચેવવાદ છે ! સોવિયેત નેતાઓની નવી સૈન્યવાદી પ્રવૃત્તિ સાથે તેને કોઈ લેવાદેવા નહોતી; તે આગેવાનોની 'સંશોધનવાદી - સુધારાવાદી' ભણી ફૂટાઈ જવાની વલાણની એ આલોચના કરતા હતા. એમને ડર હતો કે આ વૃત્તિ સોવિયેત રશિયાને જ ઓહિયા કરી બેસે તો નવાઈ નહીં. લાગે છે કે રણદીવેનું તે

કથન આંશિકપણે સાચું ઠેરવાયું. આખરે ખુશ્ચેવવાદ પેદા કેમ થયો ? અને ખુશ્ચેવને હટાવાયા પછીના જ ૨૦ વરસમાં, ગોર્બાચોવના રૂપમાં તેનો પુનર્જન્મ કેમ થયો હશે ?'

રાધેશ્યામજીનું તારણ સમજવા જેવું છે. તે કહે છે : 'ઈતિહાસનું વધુ એક પ્રકરણ સમાપ્ત થઈને રહ્યું. લેનિન તથા સ્તાલિનના સમાજવાદી સોવિયેત પ્રજાતંત્ર સંઘ ઝારકાલીન રશિયાને નકારતા હતા. ત્યાર પછી તે નકારને જ નકારાઈ રહ્યું હતું. આમ ડ્રન્ડાનમક પ્રક્રિયા રોકી રોકી શકાતી નથી; અને તે બરાબર આગળ વધતી જોવા મળે છે - પ્રકૃતિમાં અને સમાજમાં પણ.'

રાજકારણ ઉપરાંત, સાહિત્ય, વિવિધ કળાઓના વિધવિધ ક્ષેત્રો, સામાજિક ન્યાય, વિજ્ઞાન સરીખી બાબતોમાં પણ રશિયાનું જબ્બર આકર્ષણ રહ્યું છે. આ દરેકની અસર પશ્ચિમના દેશોમાં ય પથરાઈ છે. ૧૯મી સદીનું રૂસી સાહિત્યસર્જન ખૂબ નોંધપાત્ર છે. રૂસી સાહિત્યકારો એલેક્ઝાન્ડર પુશ્કિન, નિકોલાઈ ગોગોલ, લિયો તોલ્સ્ટોય, ફ્યોદોર દોસ્તોયેવ્સ્કી, આન્તોન ચેખોવ, મક્સિમ ગોર્કી, વ્લાદિમિર વ્લાદિમિરોવિચ માયકોવસ્કી, બોરિસ લિયોનિદોવિચ પાસ્ટરનાક, એલેક્ઝાન્ડર સોલ્ઝેનિત્સિન સરીખા સરીખાઓ ફક્ત રશિયાની જ શોભા અને અનામત નથી. તે દરેક, અલબત્ત, સમગ્ર જગતનું ગૌરવ છે અને તેની અમાનત છે. પુશ્કિન તો રૂસી ગદ્યપદ્યના સમર્થ સ્વામી છે. પશ્ચિમમાં પણ એમનું નામ વિલિયમ શેક્સપિયર પછી તરત જ લેવામૂકવામાં આવે છે. રશિયન ચલચિત્રો વાટે જગતને કેટકેટલી સમર્થ ફિલ્મો સાંપડી છે. સોવિયેત સંઘના અરસામાં સામાજિક ન્યાય અને સામાજિક ઉન્નતિને કેન્દ્રમાં રાખતી કેટલીક સરસ મજાની યાદગાર ફિલ્મ આપણને મળી છે, જેમાં 'બ્રેડ' (૧૯૧૮), 'બિયર્સ વેડિંગ' (૧૯૨૬)નો પણ સમાવેશ છે. સંગીત ક્ષેત્રે પ્યોતર ઇલ્ધીચ ચાઈકોવ્સ્કી વગર પશ્ચિમનું સંગીત સૂનું સૂનું થઈ પડે. એમણે સંગીત બારામાં જે કામ આપ્યું છે તે સમગ્ર માનવ જાતની ગૌરવાંકિત વિરાસત છે. એમનાં '૧૮૧૨ ઓવરચ્યોર' 'પિયાનો કોનચેટો'નાં સિમ્ફની સંગીત, એમનું ચેમ્બર સંગીત, એમનાં 'સ્વોન લેઈક', 'ધ સ્વીપિંગ બ્યૂટી' અને 'ધ નટકેકર' સરીખી નૃત્ય નાટિકાઓ (બેલે) તેમ જ 'યુજિન ઓનેજિન' નામે ઓપેરા ભૂલ્યાં ભૂલાય તેમ જ નથી. સામાજિક ન્યાય બાબત તો જગતના કેટલા દેશો રશિયાની તોલે ઊભી શકે ? લગભગ નહીંવત્. વિજ્ઞાન ક્ષેત્રે રશિયાની હરણફાળ જોવા મળી છે. અવકાશ યાનની દોડમાં રશિયાની પહેલને આંબી શકાય તેમ છે જ નહીં.

રશિયાનો ૧૯૦૫થી ૧૯૯૧ સુધીનો ઈતિહાસ રોમાંચ ખડો કરે તેવો ભાતીગળ રહ્યો છે. અને તેની અસરમાં અને પકડમાં જગતના અનેક દેશો આવ્યા છે તે જગત ઈતિહાસે જોયું છે અને નોંધ્યું છે. રશિયાની વિશ્વ મહાસત્તા તરીકેની ગણના સોવિયેત રશિયાની રચના થયા પછી જ લેખાવા લાગી. બીજા વિશ્વયુદ્ધ વેળા પણ રશિયાએ નિર્ણાયક ફાળો આપ્યો હતો અને આગેવાની લીધી હતી. શીત યુદ્ધના સમયગાળામાં રશિયાએ અમેરિકાની બરાબરની બરોબરી કરી જાણી હતી. અવકાશયાનની દોડ શરૂ થઈ તેમાં પહેલ તો સોવિયેત રશિયાની જ અંકાઈ હતી. ૧૯૯૧માં સોવિયેતનું પતન થયું અને રશિયા મહાસંઘનું અસ્તિત્વ જાહેર થયું. તે પછી તેની આરંભે પકડ કંઈક ઢીલી બનેલી, પરંતુ આજે રશિયાનું અર્થતંત્ર છઠ્ઠા નંબરે અંકાતું આવ્યું છે. જગતના દેશોમાં, વળી, લશ્કરી અંદાજપત્રને ક્ષેત્રે તેનો પાંચમો ક્રમ આવે છે. તે એક અવ્વલ આણુસત્તા છે અને સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘની સલામતી સમિતિનું પાંચમાંનું એક કાયમી સભ્ય છે. જગતના તેમ જ યુરોપના અનેક જૂથો અને મંડળોમાં રશિયાનું વગદાર સ્થાન રહેતું આવ્યું છે.

એલેક્સાન્ડર ગોરેવ અને વ્લાદીમિર ઝીમ્યાનિને જવાહરલાલ નેહરુની મજેદાર જીવનકથા આલેખી છે. ઈન્દિરા ગાંધીની હત્યા બાદ, ઓલેસ બેનુખ નામના પત્રકાર લેખકે 'અમર હૈં દયાળુ દેવતા' નામે ત્રિભાષી (રૂસી, હિન્દી અને અંગ્રેજીમાં) નાટક આપ્યું છે. મોસ્કોમાં જવાહરલાલ નેહરુની એક કાંચપ્રતિમા જોવા મળે છે; તો, ઈન્દિરા ગાંધીની બે પ્રતિમાઓ મૂકવામાં આવી છે, તેવો અંદાજ છે. જવાહરલાલ નેહરુના વારાથી, રશિયા સાથે અત્યંત નિકટના સંબંધો કેળવાયા હતા, તેનું આ સઘળું ઘોતક છે. ખુશ્ચેવ તથા બુલ્ગાનિન,

કોસિગિન તેમ જ બ્રેઝનેવ વાટે તેને સક્રિય પુષ્ટિ મળતી રહેલી. આ સૌંએ જે રીતે સંબંધો વિકસાવ્યા તેને કારણે બંને દેશો વચ્ચેનાં આદાનપ્રદાનીની કોઈ જ અવધિ નહોતી. સાહિત્ય ક્ષેત્રે નક્કર પણ ગનીમત કામો થયાં. આપણને કેટલું બધું ઉચ્ચ ભાષાન્તરિત સાહિત્ય પણ પ્રાપ્ત થયું. મોસ્કો રેડિયો હિન્દવી ભાષામાં ગૂંજતો રહ્યો. આ ઉદ્દોષકો અને અનુવાદકો વાટે ધ્યાનાર્હ કામો સમ્પન્ન થયાં છે. હવે આજકાલ આમાંનું કેટલું બધું અલોપ થઈ રહ્યું છે. બજારુ અર્થતંત્ર, ઉપયોગિતાવાદ, ગ્રાહકવાદના ઓળા ઊતરી આવ્યાં છે. અને સંસ્કારવારસો, વિરાસત જેવી બાબતો માટે ય અંદાજપત્ર અને જમા ઉદારની સમતુલાને સૌ પહેલાં મૂકવામાં આવે છે. આ પરિસ્થિતિ વેદનાકારી ને કચુણ છે. ક્યારેક આપણે જાતને જ સવાલ કરવા જરૂરી છે, કેમ કે આપણે માનવતા સાથે સરિયામ ચેડાં કરી રહ્યાં છીએ.

રશિયાના આ પ્રવાસમાં એક વસ્તુ સ્પષ્ટ તરી આવતી રહી : વિષમતા. નગર વિસ્તારોમાં અને ગ્રામ્યવિસ્તારોમાં - સઘળે તેના ચાસ સ્પષ્ટ ભળાતા રહ્યા. કુદ્દસિયાબહેન અને અનુલભાઈ સવાણી તો તેની કેટકેટલી રજૂઆતો કરતાં રહ્યાં - રોજગારીનો અભાવ; ગુનાખોરીનો વધારો; કલ્યાણરાજના જે લાભો હતા તેમાં છાનાછપના અને દેખીતા કાપ; રંગભેદ; હિંસાચાર; મોંઘવારી અને બીજું ઘણું બધું, જે આ સહુ સંગાયે સ્વાભાવિક આનુષંગિક હોય. સોવિયેત સંઘમાંથી અલગ થયેલા મુલકોમાંથી અનેક લોકો રશિયા મહાસંઘના પાટનગર મોસ્કો ભણી રોજગારી માટે દોડતા રહ્યા છે. આ લઘુવાંશિક લોકો તેમ જ રશિયાની જનતા વચ્ચે તાણ વધતી રહી છે. તેને કારણે દંગાફસાદ અને હિંસાચાર અને રંગભેદ વકરતા રહ્યા છે. ૧૯૮૧ પહેલાં આવી આવી ઘટનાઓ બનતી હોય તેના ભાગ્યે જ દાખલા જાણવા કે સાંભળવા મળતા, તેમ સવાણી દંપતી અમને કહેતા હતાં. તેની સામે એશિયા અને આફ્રિકાના મુલકોમાંથી જે લોકો અહીં વિદ્યાભ્યાસ માટે આવે છે અને અહીં ઠરીઠામ થઈ, રહી, વસી જાય છે તેને સારુ પણ અસહિષ્ણુતાનું વાતાવરણ વર્તાય છે. મેટ્રો સમેતના જલેર પરિવહનના સાધનોમાં ય આની બૂ સતાવતી અમે અનુભવેલી.

દવાદારૂ સમેત આરોગ્ય માટેની જે સવલતો મળતી તે કથળી હોય તેવો ય અભિપ્રાય ઠેર ઠેર સાંભળવા મળતો. પાટનગરમાં આવી પરિસ્થિતિ પેદા થતી હોય, તો પછી ગ્રામ્યવિસ્તારોમાં તેની વિશેષ અસર રહેવાની. બેકારી પણ સ્વાભાવિક વધવામાં છે. બજારુ અર્થતંત્ર અને લોકશાહી રસમના ક્ષયદાઓ અમુક વર્ગ સુધી જ સીમિત રહ્યા છે. સામ્યવાદી સરમુખત્યારશાહી દરમિયાન કોઈક પ્રકારની શિસ્તને લીધે જે કામો થતાં તેમાં શિથિલતા પેદા છે. તે દિવસોમાં પક્ષના આગેવાનો અને લશ્કરના બડેખાંઓ જેવા અલ્પજનસત્તાના (ઓલિગાર્કી) મોટેરોને જલસા રહેતા, પરંતુ આમપ્રજની સુખાકારી પ્રત્યે ઉદાસીનતા કે ઉપેક્ષા નહોતી. આજે લોકશાહીમાં પક્ષના આગેવાનો, બજારુ અર્થતંત્રના, વેપારવણજના નિગમ ક્ષેત્રોની બોલબાલા છે. જેમ બીજે અનુભવાય છે તેમ અહીં પણ તેની મર્યાદાઓ અછતી રહી નથી.

રશિયાને તેના સંઘીય દિવસોના ય સવાલો અડેનડે છે અને તેમાં કોકેશિયા વિસ્તારમાં ઉત્તરે આવેલા પહાડી ઈલાકા માંહેના ચેચન્યામાં મુલકી લડાઈની પરિસ્થિતિ, દક્ષિણ ઓસ્સેતિયા તથા અબખાઝિયા બાબત કોકેશિયા વિસ્તારના જ્યોજિયા સાથેના યુદ્ધ સમેતના પેચીદા સવાલો સીમા પર ખડકાયેલા છે. અમેરિકાના વગવસીલાવાળા હુંકાર સામે પોતાની તાકાત તથા ક્ષમતાને સતત સજતા રહેવામાં શક્તિસામર્થ્ય ખર્ચાતાં રહે છે. આ ૨૧મી સદીમાં ચીન, ભારત, બ્રાઝિલ, દક્ષિણ આફ્રિકા ઉપરાંત યુરોપીય સંઘ સાથેના વ્યવહારો ય હોંસાતોસી પેદા કરી જાય છે. વિકાસને નામે અનેક ખાનગી નિગમોની તાકાત વધથી જાય છે તેની ય અસર આ જાગતિક સંબંધો પર પડ્યા વગર રહેતી નથી.

દરમિયાન, માર્ક્સે કહેવું કે ધર્મ અફીણનું કામ કરે છે. આજે 'વિકાસ' એક નવો આધુનિક ધર્મ ઊભો થયો છે, તે પણ એ જ કામ કરી રહ્યો છે. તે આજે અફીણની ગરજ સારે છે !

આવી દલીલ ધરી, આપણા એક અવ્વલ વિચારક લેખક કાન્તિ શાહ આગળ જણાવે છે : 'દેશ-દુનિયામાં આજે બધે વિકાસનો ભૂવો ધૂણી રહ્યો છે.

તેણે અફીણ ધોળી-ધોળીને પીધું છે અને બીજા સહુને પાયું છે. એટલે અફીણની લતે ચઢી ગયેલો માણસ પણ પોતાની સુખબુધ ગુમાવી ભૂવાની સાથે ને સાથે ધૂણી રહ્યો છે. ધૂણવાનો આવેગ વધતો જાય છે, તેમ તેમ માણસની સાનભાન હરાતી જાય છે. બૂંઘિયો ઢોલ વાગી રહ્યો છે, અને તે બીજું કશું સાંભળવા દેતો નથી. બીજું કશું સાંભળવા-સમજવાની જરૂર પણ શી છે ? બસ, તાનમાં ને તાનમાં ધૂણે રાખો !'

જર્મનીના વિદ્વાન તત્ત્વવેતા એરિક ફ્રોમનું, સન ૧૯૫૫માં, પ્રગટ થયેલું 'ધ સેઈન સોસાયટી' નામે એક અદ્ભુત પુસ્તક છે. યજ્ઞ પ્રકાશન દ્વારા 'શાણો સમાજ' નામે તેનો અનુવાદ પણ આપણને સાંપડ્યો છે. તેમાં લેખક કહે છે : 'સ્વતંત્ર મૂડીવાદ અને સરમુખત્યારશાહી સામ્યવાદ વચ્ચેની જબરદસ્ત ભિન્નતા તરફ આંખ-મિચામણાં કર્યા વિનાયે તે બે વચ્ચેનું સામ્ય જે આપણે જોઈ ન શકીએ, તો તે આપણી ટૂંકી દૃષ્ટિ ગણાશે.'

સ્વતંત્ર મૂડીવાદની અને સરમુખત્યારશાહી સામ્યવાદની 'બંને વ્યવસ્થા ઉદ્યોગીકરણ ઉપર રચાયેલી છે,' તેમ એરિક ફ્રોમ લખે છે. અને પછી આગળ કહે છે, 'આર્થિક કાર્યક્રમશીલતા તેમ જ સંપત્તિ દિવસે દિવસે વધારતા જવી, એ બંનેનું ધ્યેય છે. આ બંને સમાજવ્યવસ્થાનું સંચાલન મેનેજર વર્ગ અને ધંધાદારી રાજનીતિજ્ઞોના હાથમાં છે. બંનેની દૃષ્ટિ નરદમ ભૌતિકવાદી છે. બંને વ્યવસ્થા માણસનું કેન્દ્રિત તંત્રમાં, ગંજાવર કારખાનાઓમાં અને વિશાળ રાજકીય પક્ષોમાં સંગઠન કરે છે. દરેક માણસ જંગી યંત્રમાંનો એક નાનો અમથો પૂર્જો છે, અને તેણે યંત્રમાં કશી ખલેલ ઊભી કર્યા વિના કામ કર્યે રાખવાનું છે. પશ્ચિમમાં આ વસ્તુ માનસશાસ્ત્રીય પ્રચાર ઝુંબેશ, લોકમાનસ ઘડતર અને આર્થિક પ્રલોભન દ્વારા સિદ્ધ થાય છે. એવું અનુમાન થાય છે ખરું કે સોવિયેત વ્યવસ્થાનો જેમ જેમ આર્થિક દૃષ્ટિએ વિકાસ થતો જશે તેમ તેમ આ દમનનું સ્થાન ધીરે ધીરે માનસશાસ્ત્રીય પદ્ધતિઓ લેતી જશે. પશ્ચિમ આલ્ડસ હક્સલીના 'Brave New World'ની દિશામાં ઝડપભર આગળ વધી રહ્યું છે, જ્યારે સોવિયેત સંઘ આજે જ્યોર્જ ઓરવેલનું '૧૯૮૪' છે. પરંતુ આ બંને વ્યવસ્થા આજે એક જગ્યાએ એકમેકને મળવાની છે,'

બર્મિંગમ(અલબામા)ની કેટમાંથી, ૧૬ એપ્રિલ ૧૯૬૩ના દિવસે, કહેવાય છે, માર્ટિન લૂથર કિંગે એક કાગળ લખ્યો હતો. તેમાં એ લખતા હતા : 'આપણને લાગતીવળગતી બાબત વિશે આપણે જે દિવસે મૌન ધારણ કરવાનું સ્વીકાર્યું, તે જ દલાડાથી આપણું જીવન સમાપ્ત થાય છે, તેમ ખસૂસ જાણવું.' માણસની સામે, એરિક ફ્રોમના કહેવા મુજબ, આજે સૌથી મૂળભૂત પસંદગી કરી લેવાનો વારો આવ્યો છે. આ પસંદગી મૂડીવાદ અને સામ્યવાદ વચ્ચેથી નહીં, પણ યંત્રમાનવવાદ (મૂડીવાદી તેમ જ સામ્યવાદી બેઉ પ્રકારનો) અને માનવતાવાદી પારિવારિક સમાજ વચ્ચેથી (કરવાની છે).

પાનબીડું :

આલ્ડસ હક્સલીએ આજના જમાનાના યક્ષપ્રશ્નને યથાર્થ સ્વરૂપમાં નિરૂપિત કરતી એક વેધક ને ઉદ્બોધક નવલકથા લખી છે - Brave New World. આપણે માણસને શોભે એવો અને માણસના માનવ્યને મ્હોરાવે એવો સમાજ રચવો છે કે પછી ભૌતિક ઝાકઝમાળથી અંજાઈ જઈ યંત્રાસુર અને આસુરી ટેકનોલોજીના ધસમસતા પૂરમાં તણાઈ જઈને માણસના માનવ્યને રૂંધી નાખતો તથા માણસને યંત્રમાનવમાં તેમ જ યથાતિ સભ્યતામાં પલટી નાખતો સમાજ રચવો છે ? આવો યક્ષપ્રશ્ન ઊભો કરીને આલ્ડસ હક્સલી અંતે નિર્મમતા સાથે કહી દે છે - You pays your coin and takes your choice. (અહીં વ્યાકરણની ભૂલ નથી, સહુની જ નહીં પ્રત્યેકની જવાબદારી ધૂંટી બતાવવા pays ને takes કહ્યું છે.) - તમે જ તમારી પસંદગી કરો અને તમે જ તમારી કીમત ચૂકવો ! વાવો તેવું લાણો ! કરો તેવું ભરો !

- કાન્તિ શાહ

(“ભૂમિપુત્ર”, ૧.૭.૨૦૧૦)

ડિસેમ્બર ૧૯૦૧ વેળા, ગોંડળનાં રાણીસાહેબ નંદકુંવરબાએ ‘ગોમંડળ પરિક્રમ - પૃથ્વી-પ્રદક્ષિણા’ નામે પ્રવાસવાર્ણનનું એક સરસ પુસ્તક આપ્યું છે. આપણા દિવંગત સાક્ષર ચન્દ્રવદન ચીમનલાલ મહેતા તેને અદ્ભુત પ્રવાસપુસ્તક લેખાવે છે. તેની પ્રસ્તાવનામાં, છેલ્લે, લેખિકા લખે છે : ‘અજાણ્યા મુલકમાં મુસાફરી કરનારને જેમ ત્યાંના જાણકાર ભોમિયાની જરૂર પડે છે તેમ તે દેશની વાકફૂગારી આપનારાં અન્ય પુસ્તકો વિગેરેની પણ જરૂર પડે છે. આ નોંધ બેઉ જાતના આભાર તળે છે. છતાં કંઈ સરત ચૂકથી ભૂલ ભરેલું લખાયું હોય તો વાંચનાર દરગુજર કરશે.’ ... અને પછીને પાને નંદકુંવરબા લખાણ કરે છે :

મારી આર્યબેનીઓ,

આ દુનિયા એક મોટું સંગ્રહસ્થાન છે. એ તમામ જોઈ વળવું કેવળ અશક્ય છે. એમાંનું કંઈ થોડું મારા જિયામાં આવ્યાથી મને જે આનંદ થયો છે તે તમને અનાયાસ થાય એવી શ્રદ્ધાથી મારી ભૂપરક્રમ્માનું કૃણ પ્રીતિથી હું તમને સમર્પણ કરું છું.

તમારી સુખ વૃદ્ધિ ઈચ્છનાર
નંદકુંવરબા

રશિયા જ, ખુદ, સંગ્રહસ્થાન સમ મુલક છે. આ પહેલાંના પંદર હમ્માઓમાં ‘જિયામાં આવ્યાથી મને જે આનંદ થયો તે અનાયાસ થાય એવી શ્રદ્ધાથી ... પ્રીતિથી ... સમર્પણ’ કર્યું છે. વાચકની સુખ વૃદ્ધિ થઈ હોય તો આનંદ જરૂર બેવડાતો રહેવાનો.

વારુ, દરમિયાન, ‘ઈતિહાસ અને કેળવણી’ નામે પુસ્તકમાં મનુભાઈ પંચોળી ‘દર્શક’ ‘ઈતિહાસ શિક્ષણ શા માટે અને કેમ ?’ની સરસ મજની ચર્ચા માંડે છે. ૧૫ જુલાઈ ૨૦૧૦ના “કોડિયું”ના સદ્ભાવે, આ લખાણ અહીં ઉદ્ઘૃત કરીએ :

‘સ્વાતંત્ર્યની રક્ષા માટેની સતત જાગૃતિ પછી જે બીજા ગુણ આપણી પ્રજામાં આપણે ઉતારવો જોઈએ તે છે પરિશ્રમ - બુદ્ધિનો. આને માટે આપણે ઈતિહાસ વિષેની આપણી દૃષ્ટિ ખાસ બદલવી જોઈએ. જેમણે સમાજને શરીર શ્રમ દ્વારા ઊંચે લીધો છે તેવા વર્ગના મુગટ જેવા આગેવાનોને આપણે વિદ્યાર્થી સામે ખડા કરવા જોઈએ. આ લોકોની અસર તે કાળના કે વર્તમાન કાળના સંપત્તિવાનોના આંજ દેનાર પ્રકાશમાં આંધળોપાટો રમનાર ઈતિહાસકારોએ ભલે ન નોંધી હોય, પણ તેમની ચોક્કસ અસર તેમના સમયના શ્રમજીવી સમાજ પર થઈ જ હોય છે.

‘થોડા રોજ પર એક કુંભાર ભગતને મળવાનું થયું. તેનું કુટુંબ સાત પેઢીથી વેદું કરે છે, પણ કેવળ નિઃસ્પૃહ રીતે. સવારના આઠથી બાર સુધી દરદીઓ તપાસે, દવા લખી આપે ને બપોર પછી ચાકડો ચલાવી આજીવિકા મેળવે. દરદીઓ પાસેથી કશી ફી લેવાની નહીં. દરદીને ત્યાં જમવાનું પણ નહીં. દરદીના ઘરનું પાણી પણ પીવાય નહીં. દવા લખી જ આપે, પોતે બનાવીને વેચે નહીં. કારણ કે વખતે એમાં નફો લેવાનું મન થઈ જાય. છતાં કોઈ દવા બનાવવાનાં સાધનો લાવે તો સામે દેખરેખ રાખી બનાવી દે. આજકાલ કરતાં આ જ રીતે જીવતાં ૬૦ વર્ષ થવા આવ્યાં. દૂર દૂરનાં ગાડાં રોજ એમને ત્યાં આવ્યાં જ હોય.

‘આની અસર આજુબાજુ દસવીસ ગાઉના સમાજના બંધારણ પર થયા કરી છે. સાત પેઢીથી ચાલતા આ અવિચલ યજ્ઞની સામાજિક ઘડતર પર અસર ન થાય તે કેમ બને ? પણ એ અસર મૂંગી હોય છે. ઈતિહાસમાં આપણે તેને બોલતી કરવી જોઈએ. ખૂણામાં પડેલી હીન પ્રજા માટે આ રીતનો યજ્ઞ કરનારા, તેઓ માટે નિચોવાઈ જનારાં સ્ત્રીઓ ને પુરુષો હરેક યુગમાં હશે જ. પણ આપણી પાસે ઈતિહાસમાં વિજયનગરની રાજધાનીને કેટલા કિલ્લા હતા, તેના રાજને કેટલી રખાતો હતી, કેટલા હાથી-ઘોડાં હતાં તે મૂકાય છે, પણ શ્રમજીવી સમાજનાં સહકાર, પ્રેમ, શાંતિ, વિશ્વાસ, પરિશ્રમ એ બંધાનો આધાર શું વિજયનગરની સેંકડો રખાતોવાળા જે રાજાનું પ્રવાસી અબ્દુલ રઝાકે વર્ણન કર્યું છે એ હતો ? પ્રજા આ વૈભવનાં વર્ણનો વાંચી અંજઈને આભી બની જાય

તેમ રાજાઓ જરૂર ઈચ્છતા હશે. પણ આજ તો આપણી ઈચ્છા લોકોપયોગી શ્રમ કરી જીવનારાઓમાં સ્વમાન ઊભું કરવાની છે. તે તો તે વર્ગમાંના વિરલાઓને તે સમાજમાં તળિયે ડૂબકી મારી શોધી કાઢીને જ બની શકે.’

રૂસી માહોલમાંના ગુજરાતી ડાયસ્પોરા ખાતે, મુગટ જેવા આગેવાનોમાં અતુલ સવાણી શિરમોર છે. તેની જોડાજોડ છે કુદ્દસિયા સવાણી, લ્યુદ્મિલા સાવેલ્યેવા, માર્ગરિતા તારવેદોવા અને લ્યુદ્મિલા ખોખલોવાની જમાત. એ સરીખાં દરેકનાં અવિચળ યજ્ઞની પણ અસર અહીં લાંબા અરસાથી મૂંગી રહી છે. આ લેખો વાટે તેને બોલતી કરવાનો પણ ઉપક્રમ હતો.

રમણલાલ ચી. શાહકૃત ‘પાસપોર્ટની પાંખિમાં, આરંભે, ચન્દ્રવદન મહેતાનું ‘એક અનોખો પ્રવાસગ્રન્થ’ નામક લખાણ છે. તેનો ઉઘાડ ફરો આમ છે : ‘જૂના જમાનાની વાતોમાં ભારતનો પ્રવાસી લંકા, જાવા, સુમાત્રા ગયો, પરિયાં - પરિયાં ખાય એટલું વડાણો ભરી ધન પેદા કરી લાવ્યો; પેલી સત્યનારાયણની કથામાંના સાધુ-વાણિયાની વાતમાં યે એણે લાંબો પ્રવાસ ખેડ્યો; ધર્મદત્ત નામે એક બ્રાહ્મણ પેશાવરથી કાબુલ - ગાંધાર થઈ, ઉપર બામિયામાં રહી, પેકિંગ ફરી, સાઈબિરિયાના છસો-સાતસો માઈલ લાંબા બેકાલ સરોવર પાસે મુકામ કરી ત્યાં ગણેશની તથા સરસ્વતીની પૂજા શરૂ કરી હતી, એવું વિવેકાનંદ સ્મારક અંકમાંના લેખમાં જાણવા મળે છે. બૈકાલ તે વડવાનલનો અપભ્રંશ એમ પણ એમાંથી જાણવા મળે છે.’

આપણે આ પહેલાં જોયું જ છે કે રશિયા અને ભારત વચ્ચે આશરે ૧૭મી સદીથી વેપારવાણજનો વહેવાર અસ્તિત્વમાં હતો, તેમ ‘પ્રેસ ટ્રસ્ટ ઓફ ઈન્ડિયા’ના રશિયા માહેના એક વેળાના સંવાદદાતા વિનય શુક્લે અન્યત્ર નોંધ્યું છે. રશિયાના યુરોપીય વિસ્તારમાં દક્ષિણે અસ્ત્રાખાન નામે એક ઓબ્લાસ્ત (પ્રાન્ત) છે. તે માહેથી વોલ્ગા નામે નદી વહે છે. કાસ્પિયન સમુદ્રમાં આ નદી મળે તે પહેલાં, તેના મુખત્રિકોણ વિસ્તારમાં, એક તરફ, અસ્ત્રાખાન નામે નગર વસેલું છે. તે બહુ જૂનું શહેર છે. તેને પોતાનો ભાતીગળ ઈતિહાસ છે. કહે છે કે હિન્દી વેપારીઓ આ કાસ્પિયન સમુદ્ર વાટે રશિયામાં વેપાર કરતા અને વોલ્ગા નદીમાં થઈને આવનજાવન કરી, અસ્ત્રાખાન તથા કિઝલ્વર સુધી પણ પહોંચતા રહેતા. સિંધ અને મુલતાનમાંથી આવો કાફલો ૧૬૧૫-૧૬૧૬ના અરસામાં ગયેલો તેના દસ્તાવેજ પુરાવાઓ સાંપડે છે. ૧૬૨૪માં આવી એક કોઠી અસ્ત્રાખાનમાં રચવામાં આવેલી તેમ જાણવા મળે છે. આ બધી પોરસાવતી વિગતમાહિતીઓ બાબત જે આપણી યુનિવર્સિટીઓમાં સંશોધનકામ કરવામાં આવે તો આપણી પહોંચ કેવડી મોટી હતી તેનો તબક્કાવાર સિલસિલો જાણવા મળે. ડાયસ્પોરાની આ હરણકાળ સમજવાની રસપ્રદ પણ નીવડશે.

‘દક્ષિણાયન’ના કર્તા ત્રિભુવનદાસ પુ. લુહાર ‘સુન્દરમે’ લખ્યું છે : ‘ભૂમિનું પરિક્રમણ એ માનવનો આદિકાળથી વ્યવસાય રહેલો છે. જીવનની આવશ્યકતાઓએ તેને દૂરદૂરના પ્રદેશોમાં ધકેલ્યો છે. પરંતુ એ આવશ્યકતાઓ સિદ્ધ થયા પછી પણ તેણે તે પરિક્રમણ છોડ્યું નથી. ઊલટું એ પરિક્રમણને સાચું ભૂમિલક્ષી બનાવી તેમાંથી એક અનેરો રસાનુભવ તે મેળવતો થયો છે.’

રશિયામાં ઠરીઠામ થયેલા આપણા સમાજે આવો રસાનુભવ મેળવ્યો જ હોય. આવું આ પરિક્રમણ પણ આપણા સમાજને લાભદાયી નીવડ્યું છે. જુઓને, આપણી ચોપાસ, કેટલાં બંધાંનાં નામો, આજકાલ, આ રૂસી પરંપરામાંથી આવ્યાં છે. સાહિત્યની, સંગીતની, કળાની, અરસપરસ આદાનપ્રદાનની, આ અનાયાસ અસર છે. હિન્દી કિલ્મોના પ્રતાપે કેટલાક રૂસી શબ્દો ય આપણે ત્યાં સામાન્ય બનીને ચલાણ રૂપે તરતા ફરતા રહ્યા છે. સંશોધન માટે આ સઘળો, સંપૂર્ણપણે, વાળખેડાયેલો વિસ્તાર છે. તદ્દુપરાંત, ચં.ચી. મહેતા ચીંધ્યા ધર્મદત્ત ઉપરાંત, અસ્ત્રાખાનમાં સન ૧૬૨૪માં સ્થપાયેલી પેલી વ્યાપારી કોઠી વિષે ઊંડું સંશોધનકામ માગી લે તેમ છે. આ લખાણ આ સારુ ક્યાંક ચાનક આપી જાય તો તે મીઠું મધ જ લાગશે.

બીજી પાસ, આપણાં વિચારશીલ લેખિકા સરૂપ ધ્રુવ લખતા હતાં : ‘રશિયા વિશેના તમારા લેખો ... મોહિત કરે છે, માહિતીપ્રદ છે અને પૂર્વગ્રહથી રહિત છે. ઘણા ગુજરાતીઓની આંખ ઉઘાડી શકે તેવા છે.’

વાત તો સાચી છે. આ લેખમાળાનો, વારુ, ક્યો હેતુ રહ્યો હશે ? ભલા, પ્રતિભાવો જોડયા છે તેનાથી પોરસ ચડ્યો છે. “ઓપિનિયન” તથા શું પૂરવાર કરવું હતું ? પ્રકાશ ન. શાહ સંગાથે તોલ્સ્તોયભૂમિની યાત્રાએ જવાનો “નિરીક્ષક”ના વાચકોએ ‘ઓ રસિયા ! આ રશિયા !!’ની આ લેખમાળાને જે મૂળગત આશય જરૂર હતો. અનુલ સવાણી અને એમના સરીખા કેટલાક લોકોએ જે કામ કર્યું છે તે જોવાની, જાણવાની મુશ્કેલ નક્કર હતી. આપણા ડાયસ્પોરાની સબળાઈઓ, નબળાઈઓ ખોળવાની અને બહાર આણવાની પણ મજબૂત ઈચ્છાઓ હતી. ભારત અને રશિયા વચ્ચેના અનેક સ્તરે વિકસેલા અને મજબૂત બનેલા સંબંધોનો જાત અભ્યાસ કરવાનો પાકો મનસૂબો હતો. રશિયાને રૂસી આંખે માણવાના ઉચ્ચ મનોરથ પણ હતા. આ અને આવી ભૂમિકા સાથે આ લેખમાળા આરંભેલી. અને ભલા દોસ્ત, પરિણામે, વીર નર્મદે ગાયેલું તેમ, હું ય કહેતો રહીશ : ‘યથાશક્તિ રસપાન કરાવ્યું’

મુંબઈના ઉપનગર સાંતાક્રુઝમાં, દર સપ્તાહે નિતાંતપણે મળતાં ‘સાહિત્ય સંસદ’નાં સુશીલાબહેન અને કનુભાઈ સૂચક તથા નીતાબહેન રામેયા સમેતનાં મિત્રવૃંદની, તેમ જ અમદાવાદના મીઠાખળી વિસ્તારની ‘નર્મદ મેઘાણી લાઈબ્રેરી’માં, દર સપ્તાહે મળતાં દિનેશભાઈ શુક્લ, મીનાક્ષીબહેન જોશી, ટ્રારિકાનાથ રથ, પ્રકાશ ન. શાહ, દિલીપ ચંદુલાવ, સુવર્ણાબહેન સમેતનાં ‘મૂવમેન્ટ ફોર સેક્યુલર ડેમોક્રસી’ માંહેનાં કુડીબંધ મિત્રોની ચાનકે, આ લેખમાળાની શરૂઆત કરવાનું બળ સાંપડેલું, તે વાત પાકી. તો સરૂબહેન ધ્રુવ ઉપરાંત, ધનરાજ પંડિત, સિલાસ પટેલિયા, અજય પાઠક, રમણભાઈ પાઠક, ડાહ્યાભાઈ નાનુભાઈ મિસ્ત્રી, રામસાગરસિંહ પરિહાર સરીખા સરીખા અનેકોએ આ લેખમાળા પ્રત્યે સમય સમયે જે રસાનુભવી

મહાનગર મોસ્કો માંહે, ખોવાન્સ્કોએ કબ્રસ્તાનમાં આવી કુદ્સિયાબહેન સવાણીની મઝાર. પહેલી સંવત્સરી ટાંકણે પત્નીની કબર પાસે અનુલભાઈ સવાણી ઊભા દૃશ્યમાન થાય છે.

ધમાલ ન કરો, - જરા ય નહિ નેન ભીનાં થશો, - ઘડી બ ઘડી જે મળી - નયનવારિ થંભો જરા, - કૃતાર્થ થઈ લો, ફરી નહિ મળે જ સૌંદર્ય આ, સદા જગત જે વડે હતું હસનું માંગલ્ય કો !

ધમાલ ન કરો, ધરો બધી સમૃદ્ધિ માંગલ્યની, ધરો અગરુ દીપ ચંદન ગુલાલ ને કુંકુમ, ધરો કુસુમ શ્રીફલો, ન ફરી જીવને આ થવો સુયોગ આણમૂલ સુંદર સુહાગી માંગલ્યનો !

ધમાલ ન કરો, ન લો સ્મરણ કાજ ચિલ્ને કશું, રહ્યું વિકસતું જ અન્ત સુધી જેહ સૌંદર્ય, તે અખંડ જ ભલે રહ્યું, દૃઢયસ્થાન તેનું હવે ન સંસ્મરણ વા ન કો સ્વજન યે કદી પૂરશે.

મળ્યાં તુજ સમીપ અગ્નિ ! તુજ પાસ જુદાં થિયેં કહે, અધિક ભવ્ય મંગલ નથી શું એ સુંદરી ?

- રામનારાયણ પાઠક ‘શેષ’

રીતે નિભાવી જાણી છે, તેને માટે તેમના પ્રત્યેનો મારો સહૃદય અહોભાવ સમથળ વહેતો જ રહેવાનો છે, તેમ જાણજો. આ લેખમાળાની ક્યાશ ભાંગવા સારુ તેમ જ તેની ગરવાઈ ઊભી કરવાને માટે, વળી, અનુલ સવાણીનું યોગદાન પહેલી હરોળમાં પહેલું જ હોય. તેની જોડાજોડ પ્રકાશ ન. શાહ, રોહિત બારોટ, લ્યુદ્મિલા સાવેલ્યેવા, માર્ગરિતા તારવેદોવા અને લ્યુદ્મિલા ખોખલોવા સતત અડીખમ રહ્યાં છે. એ દરેકને કારણે આટઆટલું લીંડી શકાયું છે. આ સૌ પ્રત્યે નત મસ્તકે ઓશિગણભાવ વ્યક્ત કરું છું. અલબત્ત, આ લેખો જે રુચ્યા હોય, અને વાચક દોસ્ત, તમને જે પ્રસન્ન કરી ગયા હોય તો તેનો સામૂકો યશ આ ઉપર આખ્યાં નામોને ફાળે ખતવજો. જ્યારે આ લેખમાળામાં ક્યાશ જે રહી હોય, નબળાઈ જે વર્તાઈ હોય, તેમ તમે અનુભવ્યું હોય તો તેને માટે હું ખુદ જવાબદાર છું. ... ક્ષમાદૃષ્ટે જોજો.

આ સાલે, જુલાઈની ત્રીજીએ, કુદ્સિયા સવાણીનો દેહ પડ્યો તેને ઠીક એક વરસ થયું. અમારા મોસ્કોનિવાસ વેળા પ્રકાશભાઈ શાહ અને હું એમના નામના અસલ અર્થનું પગરું ઉકેલી એમને ‘ફરિસ્તા’ કહી સંબોધન કરતા. અને એમનો હું ‘ચપરાસી’ છઉં તેમ એમને સતત કહેતો રહ્યો.

કુદ્સિયાબહેનને જાણનારાઓ એમનાં સાંગોપાંગ વખાણ કરવામાંથી લગીર પાછા ફરતાં નથી. માણસ તરીકે હકીકતે બહુ જ ઊંચા. તેમનું જીવન ‘ફરિસ્તા’ સમ હોવાનું મને સતત લાગ્યા કર્યું છે. આ સમગ્ર લેખમાળા, આથીસ્તો, એમને, એમની સ્મૃતિને, સહૃદય સમર્પિત કરું છું. દોસ્ત વાચક, ત્યારે આવજો. સ્પાસિબા, રશિયા ! ... દસ્વીદાનીઆ

પાનખીડું :

છેલ્લા પરણામ અમારા, જગતને કહેજો જેણે લીંધા વિના આલિયું સરવસ્સજી; આલ્યું ને આલશે, ને પાણ્યાં ને પાળશે, જ્યારે ફરી અહીં ઊતરશે અમારો હંસજી.

- રામનારાયણ વિ. પાઠક ‘શેષ’

e.mail : vipoolkalyani.opinion@btinternet.com (૦૫.૦૮.૨૦૧૦)

.....
એક દિન હતો ... • કરસનદાસ માણેક

એક દિન હતો, એક પળ હતી, એક આંખડી ચંચળ હતી, ને પ્રાણના ઉપવન વિશે ઊંઘિ-નદી ખળખળ હતી, ને જે પરાયાં થઈ પડ્યાંતાં દૂરની ભૂમિ પરે, રે, તેમને સૌને નજીકમાં આણવાની કળ હતી ! એક દિન હતો, એક પળ હતી ! ...

તે દિન ગયો, તે પળ ગઈ, તે આંખડી ચંચળ ગઈ, તે ઊંઘિઓ ગળગળ ગઈ, તે જિંદગી વિલ્વળ ગઈ; યૌવન ગયું, ઉપવન ગયું, જીવન ગયું, નન્દન ગયું, નર્તન ગયું, કીર્તન ગયું; બાકી હવે કન્દન રહ્યું ! એક દિન હતો, એક પળ હતી !

દીપક બારડોલીકર : કટૂતાને અતિક્રમીને ડાયસ્પોરા કવિતાનું નિર્માણ • બળવંત જાની

કટૂતા તો જીવનમાં કોને ન અનુભવવા મળી હોય, પણ એ કટૂતાને અતિક્રમીને નરી-ખરી કવિતાનું જ નિર્માણ કરીને એક મોટા ગજના કવિપદને કઈ રીતે પ્રાપ્ત કરી શકાય એનું ઊજળું ઉદાહરણ ગુજરાતી ડાયસ્પોરા કવિ દીપક બારડોલીકર છે. એમના આત્મકથામૂલક ગદ્યગ્રંથો વાંચીએ ત્યારે એમના દારુણ જીવનનો ખરો ચિતાર એમાંથી મળી રહે છે. નરી કડવાશને જીરવીને એના રોદણાં રોવાને બદલે વતનપ્રીતિ, ઔદ્યોગિક જીવનરીતિ અને અતીત-સાંપ્રતની સહોપસ્થિતિને સહારે ખરી-નરી કવિતા જ રચવી એ ઘણું કપરું કામ છે. દીપક બારડોલીકર એક ખરા ગુજરાતી ડાયસ્પોરા કવિ છે કે જેમને ખરા અર્થમાં નિષ્કાસિત થવું પડ્યું છે. ગુજરાતી ડાયસ્પોરા કવિ તરીકે સુખ્યાત દીપક બારડોલીકરે નવલકથા અને નવલિકાઓ પણ રચી છે. ભારે મહત્વની વિગતોના દસ્તાવેજી આધારરૂપ આત્મકથા પણ રચી છે. નિબંધો અને પત્રો દ્વારા પ્રગટતું એમનું ચિંતન “ઓપિનિયન” સામાયિકના પૃષ્ઠ ઉપર વિચારપ્રધાન નિબંધરૂપે પ્રગટ થયું છે. સુત્રી વ્હોરા અને કુરાન વિષયે ઘણી પ્રમાણભૂત વિગતોને આવેખનું સાહિત્ય પણ રચ્યું છે. વર્ષો સુધી પત્રકારત્વ ક્ષેત્રે ક્રિયાશીલ રહીને સાહિત્યિક પત્રકારત્વના પ્રહરી તરીકે પણ એમના કાર્યની નોંધ ગુજરાતી ડાયસ્પોરા પત્રકારત્વના ઈતિહાસમાં લેવાશે. થોડો સમય સુધીની એમની શૈક્ષણિક અને વહીવટી સેવાઓ તથા સંગઠનાત્મક અને રાજકીય વ્યૂહાત્મક કામગીરીનું પણ ભારે મોટું મૂલ્ય છે.

અહીં એમના ભાતીગળ જીવનની કેટલીક મહત્વની વિગતોનો પરિચય કરાવીને પછી એમના સાહિત્યિક પ્રદાનનો ટૂંકો આવેખ પ્રસ્તુત કરીને, ત્યાર બાદ એમની કેટલીક ડાયસ્પોરા ગુજરાતી ગઝલોનો આસ્વાદ કરાવીને એમાંથી પ્રગટતા ડાયસ્પોરિક સૌંદર્યશાસ્ત્રનો અને એમના વિશિષ્ટ ડાયસ્પોરિક કવિ વ્યક્તિત્વનો પરિચય કરાવવા ધાર્યું છે. આ માટે દીપક બારડોલીકરના નિવાસસ્થાનેથી એમની પાસેથી મળેલ માહિતી અને એમના આત્મકથાનાત્મક ગ્રંથોને પણ ખપમાં લીધા છે.

દીપક બારડોલીકર જન્મ, ઉછેર અને નિષ્કાસન :

23 નવેમ્બર 1925ના દિવસે દક્ષિણ ગુજરાતમાં બારડોલી મુકામે દીપક બારડોલીકરનો જન્મ. બાળપણનું નામ મુસાજી. પિતાજીનું ખરું નામ તો હતું યુસુફ. પણ ગામમાં સહુ કોઈ એમને ઈસખજી કે ઈસબજી સંબોધતા. મુસાજી (દીપક) છ વર્ષના થયા અને એમના પિતાનું નિધન થયેલું. દાદાજીનું નામ મહમૂદ હતું. પ્રારંભે મદરેસામાં ધાર્મિક શિક્ષણ લઈને પછી ઉર્દૂ સ્કૂલમાં અને ત્રીજા ધોરણથી ઉર્દૂમાંથી ગુજરાતી શાળામાં શિક્ષણ માટે પ્રવેશ મેળવેલો. પ્રાથમિક શિક્ષણ દરમિયાન બારડોલીની ‘અંજુમને હિમાયતે ઈસ્લામ’ નામની લાયબ્રેરીમાં દૈનિકપત્રોનું વાચન આરંભાયેલું. તેર વર્ષના હતા ત્યારે હરિપુરા પધારેલા સુભાષબાબુને જોવા પહોંચી ગયેલા. પાંચ ધોરણ સુધીનું પ્રાથમિક શિક્ષણ ગુજરાતી શાળામાંથી લઈને પછી અંગ્રેજી નિશાળમાં પ્રવેશ મેળવેલો. પછીથી બારડોલીની ઔદ્યોગિક બ્રાહ્મણ સાર્વજનિક બી.એ.બી.એસ. હાઈસ્કૂલમાં પ્રવેશ મેળવેલો. આ સમયગાળા દરમિયાન ફારસી, સંગીત, ચિત્ર, વ્યાયામ, કુસ્તી આદિ વિષયો પરત્વે પણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરેલું. બારડોલીની મિઠોળા નદીમાંથી તરવૈયા તરીકે તરણ સ્પર્ધામાં પણ ભાગ લેતા. ચિત્રમાં ઈન્ટરમીડિયેટ સુધી

પહોંચેલા. શિક્ષકો તો ઈચ્છતા હતા કે મુંબઈની જે.જે. સ્કૂલ ઓફ આર્ટ્સમાં પ્રવેશ મેળવવો, પરંતુ પરિવારજનોની અનિચ્છાને કારણે એ શક્ય ન બન્યું.

વિદ્યાર્થીકાળ દરમિયાન રાષ્ટ્રના સ્વાતંત્ર્ય માટેની લડતોથી પરિચિત થયેલા, એના સાક્ષી બનતા રહ્યા. અને પછીથી તો ‘ઈન્ડિયન નેશનલ કોંગ્રેસ’ના વિધિસરના સભ્ય બનેલા. ઈ.સ. 1945માં વીસ વર્ષની વયે તો સેવાદળમાં જોડાઈને સ્વરાજ આશ્રમમાં મોટેભાગે રહેવાનું બન્યું. સરદાર વલ્લભભાઈ, ખાન અબ્દુલ ગફારખાન, રાજગોપાલાચારી, સરોજિની નાયડુ આદિને નજીકથી મળવાનું થયું. સેવાદળમાં હિન્દુઓ સાથે એક મુસ્લિમ દીપકજી. પાછળથી 1946માં સેવાદળ-કોંગ્રેસમાંથી એમના કડકડાઈભર્યા વલણને કારણે છૂટા થઈને મુસ્લિમ લીગમાં ક્રિયાશીલ બનેલા. આ સમય દરમિયાન મોસાળ વાંકાનેરમાં મામાની દીકરી ખદીજા સાથે લગ્નનું ગોઠવાય છે. દીપકજીની વાંકાનેર મુલાકાતના દોર આરંભાય છે. આઝાદ હિન્દુસ્તાનમાં બારડોલીમાં મુસ્લિમ હોવાને કારણે અવહેલના-અવગણના અને અપમાનને સહન કરવાનું બને છે. પણ એક દિવસ સિંધમાં સ્થાયી થયેલા એમના ભાઈ ઈબ્રાહિમનું તેડું આવે છે, અને સિંધ જવા નીકળી પડે છે. રાજસ્થાન રસ્તે બાડમેર-મુનાબાવ થઈને ખોખરાપાર-સિંધ-પાકિસ્તાન પહોંચે છે. સક્કરમાં પોતાના ભાઈની સાથે વેપારમાં ગોઠવાય છે. એકાદ વરસ બાદ મેમણ અંજુમનની મિડલ સ્કૂલમાં

ગુજરાતી માધ્યમના શિક્ષક તરીકેનો વ્યવસાય સ્વીકારે છે. ઈ.સ. 1951માં કરાંચીમાં ‘જિતપુર મેમણ એસોસિએશન’ના સહયોગથી પ્રથમ વખત ગુજરાતી મુશાયરો યોજાય છે. એમાં પ્રથમ વખત ગઝલ રજૂ કરેલી, અને સારી કહી શકાય એવી ભરપૂર દાદ મેળવેલી. આ ગઝલને કારણે “મિહ્મત” દૈનિકપત્રના માલિક ફખ્ર માતરી સાહેબ સાથે ગાઢ સંપર્ક સેતુ રચાય છે. શિક્ષકમાંથી વળી પાછા ખાનગી પેઢીમાં, ત્યાંથી કરાંચીમાં કાપડ મીલમાં નોકરી મેળવે છે. એવામાં “મિહ્મત”ના તંત્રી સાહેબ રસ્તામાં દીપકજીને મળી ગયા. મીલની નોકરીની વિગત જાણીને કહે છે કે આવતીકાલે “મિહ્મત”ની ઓફિસે આવો, મળો. હવે વ્યવસાયે દીપકજી પત્રકારત્વ દુનિયામાં સંકળાય છે. 1951-52થી પત્રકારત્વનું સમાચારલેખન, ગઝલલેખન, પ્રકાશન અને મુશાયરામાં તેઓ જાણીતા બને છે. પત્નીની અસ્વસ્થ તબિયત, સંતાનોની સારસંભાળ. પુત્રીનું અવસાન આ બધું એમને ભારે દુઃખી કરી મૂકે છે અને ઈ.સ. 1955માં બારડોલી પરત થાય છે. સ્વાભાવિક છે કે વૃદ્ધ મા દીપકજીના આગમનથી રાજી થાય. પણ હવે ભારતમાં તેમને વિદેશી માનવમાં આવે છે. તેમના ઉપર ઓવર સ્ટેનો કેસ કરવામાં આવે છે. કોર્ટમાં લડીને દીપકજી પાકિસ્તાનના નાગરિક તરીકે પુરવાર ન થયા એટલે ભારતમાં નાગરિકની માફક રહેતા હતા, પણ 1960માં ગૃહખાતાના હુકમથી ભારત છોડવાનો આદેશ થયો. સંતાનો નોંધારા હતા. પત્ની ખદીજાથી પણ અલગ. વૃદ્ધ માતાને આવા બધા દુઃખોમાં ડૂબાડીને કમને દીપકજી બારડોલી છોડે છે. ખોખરાપાર સ્ટેશને જાંચ-તપાસ થાય છે. અને પાકિસ્તાની નાગરિક નથી એમ કહીને પાછા હિન્દુસ્તાન ધકેલે છે. હિન્દુસ્તાનથી પાછા પાકિસ્તાન મોકલાય, આમ એક દેશના નાગરિકને એમની જન્મભૂમિમાંથી નિષ્કાસિત થતી વેળાના દુઃખમાં આવા વરવા આઘાત-પ્રત્યાઘાતનો સામનો કરીને અંતે પાકિસ્તાનમાં પ્રવેશ મળે છે.

હવે એમને પૂર્વ પાકિસ્તાનના ચિન્તાગોંડમાં નોકરી મળે છે. ત્યાં જાય છે. કામચલાઉ રીતે બંગાળી શીખી લે છે. અહીંથી શેઠ સાથેના પ્રમાણિક વ્યવહારને કારણે લગ્નનું પણ ગોઠવાય છે. પુનઃ કરાંચીમાં મલીર મુકામે સ્થિર થવાનું બને છે. અહીં ક્ષતિમા સાથે પુનઃગૃહસ્થાશ્રમ નવેસરથી આરંભાય છે. બારડોલીમાં માતાને સમાચાર પહોંચાડે છે. પુત્રના ઠરીઠામ થયાના સમાચારથી મા ખુશી અનુભવે છે. થોડા સમય પછી એ નોકરી છોડીને પાછા “ડોન” ગ્રુપ માટે ન્યુઝ પેપર્સમાં જોડાય છે. પત્રકારત્વ, રેડિયો, ટી.વી. મુશાયરા એમ વિવિધ માધ્યમોથી એમની સર્જનાત્મક પ્રતિભા સતત પ્રગટતી રહે છે. ગુજરાતી સારસ્વતોને, શાયરોને પાકિસ્તાન નોતરીને, ગુજરાતી ગઝલોમાં સતત સર્જન કરીને તેમણે માતૃભાષાની ભારે મોટી સતત કરી જણાય છે.

માતાની બિમારીના સમાચાર મળે છે. પાસપોર્ટ ન હોવાને કારણે બારડોલી જવું-પહોંચવું અશક્ય બની જાય છે અને નવેમ્બરમાં પોતાને જન્મ આપનારી માતા 1968માં એજ માસમાં મરણને શરૂ થાય છે. અહીં 1960 પછીના સમયના નિવાસથી રાજકારણમાં સક્રિય રહ્યા. પિપલ્સ પાર્ટીમાંની સક્રિયતાને કારણે પણ ઘણું કષ્ટ સહન કરવું પડ્યું. જલમાં યાતનાઓ ભોગવી એ બધી વિગતો ‘સાંકળોના સીતમ’ નામની આત્મકથામાંથી સાંપડે છે. પછીથી અઠાવીશ વર્ષ બાદ બ્રિટનમાં સ્થાયી થવાનું બને છે. આ તેમનું દ્વિતીય નિર્વાસન છે.

દીપક બારડોલીકરનું સાહિત્યપ્રદાન :

પ્રારંભથી જ ખરા અર્થમાં નિર્વાસન પામતા રહેલા, પોતાના માતૃભૂમિના સમાજથી અવગણના પામીને પણ પોતાપાણું પ્રગટાવી શક્યા, વિલાયા નહીં પણ વિકસ્યા. સહજ રીતે જ સ્વભાવમાં કડવાશ પ્રવેશે, અકડપાણું પોતાનો સ્વભાવ બની જાય, કારણ કે જાતે વેઠારેલા સીતમો, અકારણ આવી પડેલી આપદાઓ માટે નિયતિને કે પોતાને કારણભૂત ન માનીને પોતાનાઓએ જ આ પરિસ્થિતિમાં મૂક્યો છે. આવી પ્રતીતિનો પ્રતિઘોષ દીપક બારડોલીકરના સર્જનમાંથી સંભળાય છે.

એમણે કોમ વિશે લખ્યું - ‘સુશી વ્હોરાઓનો ઈતિહાસ’ આ એક પ્રમાણભૂત ગ્રંથ છે. જેટલો પરિચય આપણને દાઉદી વ્હોરા સમાજનો છે એટલો પરિચય સુશી વ્હોરાઓનો નથી, જે કંઈ આધારભૂત વિગતો મળે છે તે આ ડાયસ્પોરિક ધર્મમૂલક અભ્યાસી પાસેથી મળે છે. અહીંથી નિષ્કાસન પામીને પણ અહીંની પ્રજા માટે પ્રમાણભૂત રીતનો ધર્મમૂલક વલણનો ઈતિહાસ આલેખવાનું એમનું લખાણ એમની સારસ્વત વ્યક્તિમત્તાનું પરિચાયક છે. એમણે

‘વ્હોરા વિભૂતિઓ’ નામના એક બીજા પુસ્તકમાં વ્હોરા સમાજની વિભૂતિમૂલક વ્યક્તિમત્તાઓ વિષયે પણ લખ્યું. સ્વજાતિ માટેના ગૌરવના અને ગરિમાના પરિચાયક આ બન્ને ગ્રંથો ઉપરાંત ત્રીજા ગ્રંથ ‘કુરાન પરિચય’ને પણ ગણાવી શકાય. એક પાક મુસ્લિમની સમાજભિમુખતા અને ધર્માભિમુખતાની ભાળ આ ત્રણેય ગ્રંથોમાંથી મળે છે. કવિ હોવું અને ધર્મમૂલક સાહિત્ય પણ સર્જવું એ ખૂબ મહત્વનું છે. ધર્મની સાથે કવિનો અવાજ ભળે છે અને એમાંથી સમાજને સચ્ચાઈનો રણુકો પ્રાપ્ત થાય છે.

છાંચડાની તલાશ દોરી ગઈ થૈ ગયો છું વિદેશનો માણસ ગુર્જરીનો કવિ છું હું દીપક હું નથી એક દેશનો માણસ

ગદ્ય સંદર્ભે એમની નવલકથા “ઓપિનિયન”માં મુદ્રિત થઈ છે. વાર્તાઓ પણ ઘણી મુદ્રિત થઈ છે. ગ્રંથ રૂપે પ્રકાશિત ‘સાંકળોનો સિતમ’ તથા ‘ઉછાળા ખાય છે પાણી’ એ બન્ને આત્મકથામૂલક સામગ્રીના ગ્રંથો ડાયસ્પોરિક ગદ્ય સાહિત્યમાં નોખી ભાત પાડે છે. એમનું હકીકતનિષ્ઠ ગદ્ય, ટૂંકા સચોટ વાક્યો અને બળકટ સ્વાનુભવને ઉદ્દ્યોગિત કરતા અર્થપૂર્ણ એવા શબ્દચયનનું માધુર્ય હૃદયસ્પર્શી બની રહે છે. ભારે સચ્ચાઈ દાખવીને બારડોલીમાંથી નીકળવાની ક્ષણને અને પાકિસ્તાનની કડવી વાસ્તવિકતાને એમણે નિરૂપી છે. નરી-ખરી અનુભૂતિ, નરું-ખરું સત્ય વ્યક્ત કરવાની તેમની નિભિક્તા આપણને સ્પર્શી જાય છે. પોતાનું ઘડતર પોતે જ કેવી રીતે કર્યું અને પોતાનું એક પ્રમાણિક, પરિવારપ્રેમી, કુટુંબવત્સલ વ્યક્તિત્વ કેવી રીતે પોતે જ ઘડ્યું એનો આખો આલેખ અહીંથી મળી રહે છે.

એમણે પત્રકારત્વની સેવા નિમિત્તે અનેક પૂર્તિઓ, સમાચારોનું સંકલન કર્યું. રાજકીય-સાંસ્કૃતિક ઈતિહાસના ખરા સાક્ષી પણ રહ્યા. પાકિસ્તાનમાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરત્વે નરી પ્રીતિ સતત દાખવતા

રહ્યા. સર્જન કે આસ્વાદથી આગળ વધીને તેમણે પાકિસ્તાનમાં સ્થાતી ગુજરાતી શાયરોની ગઝલોનું સંપાદન ‘વિદેશી ગઝલો’ તેમના અભ્યાસી વ્યક્તિત્વનું પરિચાયક છે. 32 જેટલા પાકિસ્તાની ગુજરાતી ગઝલ કવિઓની શતાધિક ગઝલો સંપાદિત કરી છે. મારી દૃષ્ટિએ આ પ્રથમ ડાયસ્પોરિક ગઝલ ચયન સંપાદન છે. એ રીતે ગઝલને ભારત-ગુજરાત બહાર લઈ જનાર પ્રથમ ડાયસ્પોરિક કવિ દીપક બારડોલીકર છે. પાકિસ્તાનની ગુજરાતી ડાયસ્પોરા ગઝલોનો પ્રથમ અભ્યાસ કરીને સંપાદન કરનાર પણ પ્રથમ કવિ સંપાદક દીપક બારડોલીકર છે.

જેમની કાવ્યલેખનની શરૂઆત માતૃભૂમિમાંથી થઈ પણ એને ખરી વાચા મળી પાકિસ્તાનમાં, બ્રિટનમાં. એમના ઘણાં સંગ્રહો પણ સમયે-સમયે પ્રકાશિત થતા રહ્યા. ‘પરિવેશ’, ‘મોસમ’, ‘વિશ્વાસ’, ‘આમંત્રણ’, ‘તલબ’, ‘એની શેરીમાં’, ‘ગૂલમોરના ઘૂંટ’, ‘હેલો અપાઢનો’, ‘ચંપા અને ચમેલી’, ‘તડકો તારો પ્યાર’, ‘હવાના પગલાં’ અને ‘સોનેરી ધૂળ’ એમના આ તમામ સંગ્રહોમાંની અને મુદ્રિત ગઝલોમાંથી પોતે જ તૈયાર કરેલો સમગ્ર ગઝલરાશિના પ્રતીકસમો ‘કુદ્ધિયાતે દીપક’ માંચેસ્ટરમાંના એમના નિવાસસ્થાને એમની પ્રત્યક્ષ મુલાકાત દરમિયાન ભેટ મેળવેલો. એમના સંતાનો પણ ભારે ખુશીથી આતિથ્ય કરવા માટે પહોંચી ગયેલા. યાના ઘૂંટ સાથે એમનું અનુભવકથન પણ લાંબો સમય ચાલેલું. એ દીર્ઘ મુલાકાત એક સ્વસ્થ શાયરની છાપ મૂકી ગઈ. એમના શરીર પરના ઝખ્મો, એમને થયેલા અન્યાયો અને એમની બર ન આવેલી મુરાદો બધું જ જાણે કે એમણે દફનાવી દીધું, એમના શબ્દોમાં, કૃતિઓમાં. કલાનું માધ્યમ એક શાયરને કેવી નિરાંત અર્પે છે એનો પરિચય અહીં મળે છે. અને વ્યક્ત થઈ ન શકેલી વેદના પણ કેવી નરવી રીતે જીવવા પ્રેરે છે, એનું ઉદાહરણ દીપક બારડોલીકર છે. એમના જીવન અને કવનનો ટૂંકો પરિચય એક ખરા મોટા ગજના ડાયસ્પોરિક ગઝલકવિની ઊંચાઈ અને ઊંડાઈનો અનુભવ કરાવે છે. અહીં તેમની ડાયસ્પોરિક ગઝલોનું ચયન છે અને એમાંથી પ્રાપ્ત ડાયસ્પોરિક અનુભૂતિનો પરિચય કરાવવા ધાર્યું છે.

મેં આ સમયગાળા દરમિયાન ડાયસ્પોરા સાહિત્યના અભ્યાસની સાથે ડાયસ્પોરા સાહિત્ય સિદ્ધાંતો પણ ખૂબ વાંચ્યા છે પણ એમાંના ઘણાં સિદ્ધાંતોનું પ્રગટરૂપ મને દીપક બારડોલીકર જણાયા છે. સિદ્ધાંતોની સ્થાપના માટે દીપક બારડોલીકરનું જીવન અને કવન ભારે મદદે આવે છે.

મારે ‘બર્મિંગહામના સેન્ટર ફોર કન્ટેમ્પરરી કલ્ચરલ સ્ટડીઝ’ના વિદ્વાનો સમક્ષ ગઝલ કવિ દીપક બારડોલીકરના સર્જક વ્યક્તિમત્તાને સંદર્ભે કહેવાનું થયેલું કે દરેક વ્યક્તિને, સમાજને, સંસ્કૃતિને પોતાનો ઈતિહાસ હોય છે. જીવાયેલી પરંપરા હોય છે ને સાથે સાથે સમકાલીન સાંપ્રત, જીવાતું પરિસર પણ હોય છે. વર્તમાન તેના અતીત અને અનાગત સાથે બે બાજુથી

સંકળાયેલું હોય છે. વર્તમાનને ઘડનારાં અતીતમૂલક પરિબળો સ્થૂળ રીતે વાસ્તવભૂમિ પરથી સરી જાય તો પણ માનસિક રીતે, સૂક્ષ્મ સ્તરે તેનાં મૂળ, તેની છાપ ક્યાંક ને ક્યાંક વર્તમાન સુધી લંબાતી હોય છે. ભારતીય-ગુજરાતી-ડાયસ્પોરા સર્જકોના સાહિત્ય વિશે વિચાર કે વાત કરવાનો ઉપક્રમ ઊભો થાય છે ત્યારે સાહિત્યના અતીતકાલીન સંદર્ભોની સાથે સાંપ્રતકાલીન સંદર્ભોનું અનુસંધાન આપોઆપ મનમાં ખડું થતું હોય છે. જ્યારે-જ્યારે ચિત્તમાં કોઈ સર્જક નિમિત્તે આવું બને છે ત્યારે હકીકતે તો ‘સાહિત્યવિચાર’ માત્ર ‘કળાવિચાર’ રૂપે નહીં પરંતુ ‘સંસ્કૃતિવિચાર’ રૂપે પ્રસ્તુત થાય છે. સાહિત્યના ઉદ્ભાવક નિમિત્ત રૂપે બાહ્ય સંદર્ભો ઉપરાંત સર્જકચિત્તના અમૂર્ત આંતરસંદર્ભો પણ ‘સંસ્કૃતિવિચાર’ તરીકે અગત્યતા ધારણ કરતા હોય છે તે ભૂલાવું ન જોઈએ.

કળા અને વાસ્તવના સંબંધની ચર્ચા ભારતીય તેમ જ પશ્ચિમની સાહિત્ય વિવેચન પરંપરામાં વારંવાર ખૂબ જ થતી રહી છે, પરિણામે સમયાંતરે કળાને જુદી જુદી રીતે નીરખવા-પરખવાના સિદ્ધાંતો પણ અમલમાં મૂકાયા છે. કળા કદીક ધર્માશ્રયે, કદીક રાજ્યાશ્રયે તો કદીક લોકાશ્રયે ફૂલી અને ફાલી પણ એનું કેન્દ્રવર્તી બળ તો જીવન તદાનુષંગે જીવનાશ્રયી જ રહ્યું છે. દરેક જ્ઞાનવિજ્ઞાનનું ક્ષેત્ર જીવનાશ્રયી ને તેથી જ ધર્માશ્રયી, રાજ્યાશ્રયી, લોકાશ્રયી હોય છે. કળાનો મૂળ સંબંધ જીવન સાથે જોડાયેલો-જોડાયેલો હોય છે. કળાના એક છેડે વાસ્તવ અને બીજા છેડે વિવેચન રહેલું છે, તે જ રીતે કળાકૃતિને એક છેડે સર્જક અને બીજા છેડે ભાવક રહેલો છે. કળાગત વાસ્તવનો એના ઉભય છેડાઓ સહિતનો અભ્યાસ કરીએ ત્યારે કળાના ધોરણોની સાથે વાસ્તવના ધોરણોની મૂલવણીની સંકુલ પ્રક્રિયા પણ આરંભાતી હોય છે. ‘સી.સી.સી.એસ.’ બમિંગહામની સિદ્ધાંત સ્થાપનાને આ સ્વાધ્યાય વિશેષ સમર્થનરૂપ ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે.

‘ડાયસ્પોરા’ સંજ્ઞા સાથે Exile (દેશનિકાલ), Immigration (સ્થળાંતર), Double Immigration (દ્વિસ્તરીય સ્થળાંતર), Multiple Immigration (બહુસ્તરીય સ્થળાંતર), Reception (પ્રભાવગ્રહણ), Traditional Reception (પરંપરાગત પ્રભાવ or અસર), Identity Crisis (આપઓળખની મથામણ), Adaptation (અનુકૂલન), Nationality (રાષ્ટ્રીયતા), Language Crisis (ભાષાભિન્નતાની કટોકટી), Culture (સંસ્કૃતિ), વગેરે જેવી કંઈ કેટકેટલી જીવંત પરિભાષાઓ-બાબતો સંકળાયેલી હોય છે. આ દરેક બાબતોની અનેક સ્તરીય, અનેકગામી અર્થમર્યાદાઓ જ્યારે ‘સાહિત્યના’ આકારોમાં આવિષ્કૃત થાય છે ત્યારે નિષેધાત્મક બાબતો પણ વિધેયાત્મક આનંદની પ્રતીતિ કરાવે છે. ડાયસ્પોરા પ્રજ્ઞના બાહ્ય તેમ જ આંતર જીવનસંદર્ભોને કારણે એમના વ્યવહાર, વાણી, વલણ વગેરેની વમળવેદના સાહિત્યના માધ્યમે સૌંદર્યમૂલક અભિવ્યક્તિ પામીને પ્રગટે છે.

આશરે વીસ કરોડ ભારતીય પ્રજા ‘ડાયસ્પોરા’ પરિસ્થિતિની પ્રત્યક્ષ સાક્ષી પ્રજા તરીકે વિશ્વભરના વિભિન્ન રાષ્ટ્રોમાં ભારતીય મૂળની ગરીમા, સંસ્કારોને જાળવતી અને તેનો પ્રસાર કરતી વિસ્તરી છે, વિકસી છે. વિકાસ અને વિસ્તાર કદી સરળ હોતા નથી. ‘ડાયસ્પોરા’ તરીકે ઓળખાવાતી પ્રજાનો પરભૂમિ પરનો વિસ્તાર કે વિકાસ પણ સરળ કરી રીતે હોઈ શકે? ઘરઆંગણે વાવેલા, સીંચેલા, પ્રકૃષ્ટિત થયેલા આંબાને મૂળ સહિત પરભોમમાં રોપવો, વિપરીત વાતાવરણ વચ્ચે જતનપૂર્વક સીંચવો ને મલોરવા સુધી પહોંચાડવા માટેનો સંઘર્ષ, આ બધું આપણે ધારીએ તેટલું સરળ નથી. “Some Reflections on Indian Diasporic Literature” લેખમાં પ્રો. મોહન રમણમ કહે છે, “A curious aspects of diasporic discourse is the phenomenon of the speciality incarcerated native, the third world citizen now tree in first-world, making spale for a third word consciousness in the metropolitan capitals. There are people who were not forcibly moved from their locations. Dislocation, if any, was a matter of choice, and exile is not necessarily which ought to

generate anqst.” (ad. Pal Adesh, ‘Interpreting Indian Diasporic Experience’, Creative Books, New Delhi, Pg. 16). આધુનિક (વિકસિત) મૂડીવાદીઓના રાષ્ટ્રમાં જઈ વસેલો ભારતીય ડાયસ્પોરા દેશનિકાલનું પરિણામ નથી પણ સ્વૈચ્છિક કારણોનું પરિણામ છે. સ્વૈચ્છિક રીતે સ્વભૂમિને ત્યજીને પરભૂમિમાં સ્થળાંતરિત ને સ્થાયી થયેલા ભારતીય ડાયસ્પોરાએ આજ 21મી સદીમાં પોતાનું આગવું સ્થાન-માન મેળવ્યું છે. ‘અવિકસિત’ તરીકે અવગણાયેલા ભારતીયો પ્રત્યે વિશ્વમાં સ્વસંઘર્ષના ભોગે ડાયસ્પોરા પ્રજાસમૂહોએ ભારતીય સંસ્કૃતિ અને ભારત રાષ્ટ્રને જે માનમરતબો મેળવી આપ્યો છે તેનું ખરું મૂલ્ય, તેના પાયામાં પડેલી વિસંગતિઓ સમસંવેદનની ભૂમિકાએ સમજવું કલાવાદીઓ માટે અનિવાર્ય છે. ડાયસ્પોરા સાહિત્યના મૂલ્યાંકન વખતે માત્ર કળાના ધોરણોને જ કેન્દ્રમાં રાખી એ સાહિત્યને ઊતરતી કક્ષાનું માની લેવાનો ભ્રમ ઝાઝો પંપાળવા જોવો નથી. ગુજરાતી ભાષાની કટોકટીને નીવારવા, જીવનવાસ્તવની સમસ્યાઓના સંદર્ભોને ગંભીરતાથી સમજવા, ડાયસ્પોરા સાહિત્યના સામાજિક વાસ્તવિક કે સામાજિક સમસામયિક ઈતિહાસને અવગણી શકાય નહીં.

ભારતીય ડાયસ્પોરા પ્રજાસમૂહ પરદેશમાં ભલે ‘ભારતીયતા’ની ઓળખ પામ્યો હોય પરંતુ ભારતીય દૃષ્ટિએ તો આ પ્રજાસમૂહ ભારતની વિભિન્ન ભાષાઓના ભાષકોનું પ્રતિનિધિત્વ છે. આ સંદર્ભે પણ ‘વિશ્વસાહિત્ય’માં ભારતીય સાહિત્યનો પ્રસાર ડાયસ્પોરા સંદર્ભે સ્વીકારાતો થયો છે. જોકે મૂળે, પોતાની માતૃભાષામાં લખતા ડાયસ્પોરા સર્જકો હજી ‘વિશ્વસાહિત્ય’ની સીમાનો સ્પર્શ કરી શક્યા નથી, પરંતુ એ પણ હકીકત છે કે અંગ્રેજી ભાષામાં લખતા ભારતીય ડાયસ્પોરા સર્જકો ‘વિશ્વસાહિત્યમાં’ ગણનાપાત્ર મહત્ત્વ ધરાવે છે. ગુજરાતી ડાયસ્પોરા સાહિત્યના અભ્યાસને આધારે મારું કહેવાનું થાય છે કે ભારતની વિભિન્ન પ્રાદેશિક ભારતીય ભાષાઓમાં લખાતું મહત્ત્વનું એવું ગુજરાતી ડાયસ્પોરા સાહિત્ય જે અંગ્રેજી કે હિંદીમાં અનુવાદ પામે તો જરૂર આ સાહિત્યને પણ ‘ભારતીય સાહિત્ય’, ‘વિશ્વસાહિત્ય’ તરીકેનું પણ સ્થાન અને માન પ્રાપ્ત થાય એ પ્રકારનું સંવેદનવિશ્વ એમાં નિહિત છે.

દીપક બારડોલીકરની ડાયસ્પોરિક વતનપ્રીતિ :

લંકા પર વિજય પ્રાપ્ત કર્યા પછી રામ-લક્ષ્મણ સુવાર્ણની નગરીના વૈભવને પ્રાપ્ત કર્યાનો આનંદ નહીં પરંતુ પોતાની જન્મભૂમિના વિરહને કારણે વિષાદ અનુભવે છે,

અયિ સુવર્ણમયી લંકા, ન મે રોચતે લક્ષ્મણ ।

जननी जन्मभूमिश्च, स्वर्गादपि गरियसि॥

અર્થાત સુવાર્ણનગરી લંકા મને લોભાન્વિત કરી શકતી નથી, લક્ષ્મણ, કારણકે મારી પોતાની જન્મભૂમિ તો સ્વર્ગ કરતાં પણ વધુ ગરિમાપૂર્ણ છે. મહાકાવ્ય ‘રામાયણ’માં વાલ્મીકિની આ ઉક્તિ વિકસિત, આધુનિક, સગવડસંપન્ન, સમૃદ્ધ પાશ્ચાત્ય રાષ્ટ્રોમાં સ્વબળે સ્થાયી થયેલા અનેક ડાયસ્પોરા સર્જકના આંતરવિશ્વનો સંકેત આપે છે. ‘ડાયસ્પોરા’ સંજ્ઞા સાથે જોડાયેલા આ બધા સામાજિક-આર્થિક, સમસામયિક ઐતિહાસિક, માનસિક અને બહુ સાંસ્કૃતિક પરિબળો તથા તેમની સાથે સંકળાયેલ આંતરમંથનો ડાયસ્પોરા સાહિત્યમાં પડઘાય એ સ્વાભાવિક છે. દીપક બારડોલીકરના ડાયસ્પોરિક કાવ્યવિશ્વ સંદર્ભે સ્વાધ્યાય કરતી વેળાએ આવા બહુસાંસ્કૃતિક અધ્યાસોને પણ નજર સમક્ષ રાખ્યા છે. એમની એક રચનામાં તેમણે ગાયું છે કે :

બીજું શું જોઈએ, તને જીવન/

તારી ખાતર છે દેશ પણ છોડ્યો,

મોજમરતીનો વેશ પણ છોડ્યો,

તારી ખાતર તમસને મેં પોખું

ને સુવાસિત ઉજ્જેશ પણ છોડ્યો.

કષ્ટના પાવાગઢ ઉપાડ્યા મેં

ને જિસમ ભર જખમ સમજાવ્યા મેં

બીજું શું જોઈએ, તને જીવન/

દીપક બારડોલીકરની કવિતામાં ડાયસ્પોરિક અનુભૂતિ, ડાયસ્પોરાનું સંકુલ ભાવજગત વિભિન્ન રીતે અભિવ્યક્તિ પામ્યું છે. દીપક બારડોલીકર મૂળે સાહસી અને ખૂબ સહન કરીને, કષ્ટની પરવા કર્યા વગર ખુમારીપૂર્વક જીવન જીવનારી વ્યક્તિ. જીવવું એ જ જીવન. જીવવાની પ્રક્રિયા સાંગોપાંગ સરળ ન હોઈ શકે. એ તો ભારે સંકુલ અને સંઘર્ષપૂર્ણ જ રહેવાની. મનુષ્ય માત્રના જીવન સંદર્ભમાં સુખસગવડો, આનંદપ્રમોદના સાધનો અને આનંદપ્રાપ્તિના સમયનો ભારે વ્યાપક પથરાટ હોય તો ય દુઃખ-અગવડો, વિપાદ-શોક આ વ્યાપકતાને ગૌણ બનાવે તેવા પ્રભાવક હોય છે.

ભારતીય ડાયસ્પોરા વ્યક્તિનો કે પ્રજાસમૂહનો અનુભવ, વિપાદ, સંઘર્ષ જુદા પ્રકારનો રહ્યો છે. યહૂદી પ્રજાનો 'જ્યૂઈશ ડાયસ્પોરા' દેશનિકાલનું પરિણામ છે. 'દેશનિકાલ' એ ફરમાન છે, હુકમ છે, સજા છે, એનો સ્વીકાર કર્યે જ છૂટકો. દેશનિકાલને કારણે ડાયસ્પોરાની ઓળખ મળે ત્યારે એ વિપાદનું સ્વરૂપ, એની વેદના જુદી હોય. અનિવાર્ય એવી પરિસ્થિતિઓની સામે 'દેશનિકાલ' પામેલાઓનો વિરોધ, વિદ્રોહ નબળો પુરવાર થાય ને નહ્યૂંટકે, એળે નહીં તો બેળે એ પરિસ્થિતિ સ્વીકારવી પડે. પરિણામે સમગ્ર વિશ્વનો દેશનિકાલ નિમિત્તે ઊભો થયેલો ડાયસ્પોરા પ્રજાસમૂહમાં જોમ, જુસ્સો, આવેશાત્મક ઝનૂન, વેરભાવના, વગેરે પ્રાકૃતિક ગુણો જોવા મળે છે. મારી દૃષ્ટિએ ભારતીય ડાયસ્પોરામાં 'વિભાજન' ડાયસ્પોરાનો ઈતિહાસ આ વાતની સાખ પૂરે છે.

દીપક બારડોલીકરનો જન્મ બારડોલીમાં. તેમણે બ્રિટિશ સલ્તનતની જોહુકમીનો ભારતીય માનસ પર પડેલો પ્રભાવ જોયો છે, વેઠ્યો છે. જુલમ શું કહેવાય તેનો તેમને સ્વાનુભવ છે. આ ક્લેશકર અનુભવ એમણે શબ્દમાં આ પ્રકારે વ્યક્ત કર્યો છે.

શું હવે કરવી કોઈ ફરિયાદ પણ
યાદ ક્યાં છે અમને અત્યાચાર પણ
દામદેકાણાં આ દીપકનાં ઘણાં
સિંધ છે, ઈંગલેન્ડ ને ગુજરાત પણ

બારડોલીમાં જન્મેલા, શૈશવની સમૃદ્ધ સ્મૃતિઓનો સથવારો પામેલા દીપક બારડોલીકરે પોતાના વતન ગુજરાતનો મહિમા કરતી ગઝલો લખી છે. એમાં આ ડાયસ્પોરા સર્જકનું વતન પ્રત્યેનું મમત્વ, વહાલ કલાત્મક નિરૂપણ પામ્યું છે. 'વતન' એટલે શું તે તો વતનવિછોયાને પૂછીએ તો જ પામી શકાય. દીપક બારડોલીકરના આંતરમનનો લગાવ 'વતન' સંદર્ભે માત્ર ગુજરાત પૂરતો જ સીમિત નથી. આ સર્જકનું શૈશવ બારડોલીમાં વીનું, યુવાની પાકિસ્તાનમાં વીતી અને અત્યારે વયસ્ક અવસ્થામાં તેઓ માંચેસ્ટર-બ્રિટનમાં સ્થિત છે. આ સર્જકે પોતાના ચિત્તને 'વતન'થી (ભારત, પાકિસ્તાન બંને) કદી દૂર થવા દીધું નથી. 'અમારા દેશની માટી' નજમમાં તેઓ આ વાતને અભિવ્યક્ત કરે છે :

અદબપૂર્વક ઉપાડું છું અમારા દેશની માટી
ને નાખી શિરમાં નાયું છું, અમારા દેશની માટી
અજબ ગરવાઈની તાસીર, રોમેરોમ વ્યાપે છે
અગર ચપટીક ચાખું છું, અમારા દેશની માટી
અમારા હોસલાનો મર્મ, આવો, તમને સમજવું
હું મનમાદળિયે રાખું છું, અમારા દેશની માટી
વતનના પાબનો મેળો રહે હંમેશ આંખોમાં
જુઓ, હંમેશ આંજું છું, અમારા દેશની માટી
જરા સુંઘી જુઓ શબ્દોને, મળશે મહેક માટીની
કે અંતરમાં વસાવું છું, અમારા દેશની માટી
સમંદર પાર ક્યાંના ક્યાં, વિલય પામી જશું 'દીપક'
સુલભ નહિ થાય, જાણું છું, અમારા દેશની માટી.

નજમમાં પ્રથમ પુરુષ બહુવચન 'અમારા'માં માત્ર આ સર્જકની જ નહીં પરંતુ ડાયસ્પોરા પરિસ્થિતિમાં મૂકાયેલા પ્રજાસમૂહની સામૂહિક સંવેદના અહીં શાબ્દિક અભિવ્યક્તિ પામે છે. 'અમારા દેશની માટી', ઉક્તિમાં રહેલી વતન પ્રત્યેની અસીમ અભિપ્સા વળી, એને અદબપૂર્વક ઉપાડવાની ક્રિયામાં વતન પ્રત્યેનો સ્નેહાદર વ્યક્ત થયો છે. આ માટીનું ખેંચાણ, એના પ્રત્યેનું વહાલ એવું

તો સહજ ને નરવું છે કે એને આવેખવા કવિએ 'નાખી શિરમાં નાયું છું અમારા દેશની માટી' પંક્તિમાં પ્રગટાવ્યું છે. દેશની માટીમાં રહેલું યુબકીય તત્ત્વ એવું તો પ્રબળ છે કે એ જો પાસમાં, સાથમાં હોય તો દેહમાં રોમેરોમ પ્રાણ પ્રગટે છે. ડાયસ્પોરા પ્રજા ઉત્કટતાથી વતનને ચાહે છે, એમાં ઉદાત્તાનો ભાવ ભળે છે ત્યારે ધૈર્યનો મર્મ 'હું મનમાદળિયે રાખું છું અમારા દેશની માટી'માં પ્રગટે છે. વતનપાર વસેલાઓની આ મનમાદળિયે બંધાયેલી વતનસ્પૃહા એમની આંખોમાં અવિરત પ્રતીક્ષારૂપે અંજતી હોય છે. દીપક બારડોલીકર પોતાના વતનની માટીને ચાહે છે એનો અર્થ માત્ર સ્થળ કે કાળ પૂરતો સીમિત નથી થતો. સર્જક તે માટી સાથે જોડાયેલી પોતાની અતીતકાલીન સ્મૃતિઓને પણ સાંપ્રતના આશ્રયે જીવનબળ તરીકે શબ્દાશ્રયે સીંચતા રહ્યા છે. એ માટીમાંથી મળેલો દેહ, એ માટીના જ વાતાવરણમાંથી પોષાયેલો ઘડાયેલો સર્જકનો દેહ પોતાના મનોભાવની સંકુલતાને આવેખવા માતૃભાષાને ખપમાં લે છે. એ પણ મહત્ત્વની બાબત બને છે. માતૃભાષાના શબ્દોમાં સંજીવની બુદ્ધિ હોય તેમ તેઓ કહે છે, 'જરા સુંઘી જુઓ શબ્દોને, મળશે મહેક માટીની, કે અંતરમાં વસાવું છું અમારા દેશની માટી.' અમૂર્તરૂપે સ્મરણોમાં અકબંધ જે સચવાયેલું છે, તે તો જીવાઈ ચૂકેલું વાસ્તવ છે, ભૂતકાળ છે. વાસ્તવિક સાંપ્રતના સમયને સ્વીકારીને જીવતા આ સર્જકના ચિત્તમાં ઝીણું ઝીણું શૂળ ખૂંચે છે. આયુષ્યના અંતે કદાચ આ માટી સુલભ નહીં થાય, એ વેદના નજમના 'મક્તા'ના શેરમાં ભારે અસરકારક રીતે વ્યક્ત થઈ છે :

સમંદર પાર ક્યાંના ક્યાં, વિલય પામી જશું 'દીપક'
સુલભ નહિ થાય, જાણું છું, અમારા દેશની માટી.

આરંભની સ્મૃતિની પ્રસન્નકર અનુભૂતિ અંતિમ શેરમાં અપાર વ્યથાને, અસહ્ય મૂંઝવણને અભિવ્યક્ત કરે છે. જીવન સમસ્ત પરિસ્થિતિઓને અનુકૂળ થઈ તો કદીક પોતાની રીતે પરિસ્થિતિઓને ઊભી કરી જીવતા મનુષ્યમાત્રને અંતિમ સમયે માત્ર પોતાની અંગત ઈપ્સાને પૂર્ણ કરવાની ભારે અદમ્ય ઈચ્છા હોય છે. ફાંસીને માંચડે ચડાવાતા અપરાધીઓને પણ એમની અંતિમ ઈચ્છા પૂરી થાય તેવી સગવડ ઊભી કરવામાં આવે છે. જ્યારે અહીં ડાયસ્પોરા સમાજમાં વગર કોઈ અપરાધે અસહ્ય વેદના વેઠતા નિરપરાધી 'ડાયસ્પોરા' સર્જકની અંતિમ ઈચ્છા પૂર્ણ થાય એ માટે કશી વ્યવસ્થા નથી. આ નિયતિ પ્રત્યેની સર્જકની ખરી અવસ્થિતિને, દારુણ દુર્નિવાર વેદનશીલ ભાવને ધૂંટીને વધુ ક્યુબજન્ય રૂપને અહીં અભિવ્યક્તિ અર્પી છે. વતનપ્રીતિ ઉપરાંત એમની કવિતામાં પડઘાય છે ઔદ્યોગિક ગતિવિધિનો પ્રભાવ.

ઔદ્યોગિક ગતિવિધિની વક્તાની અભિજ્ઞતા :

દીપક બારડોલીકરના ડાયસ્પોરા કાવ્યસાહિત્યના ભાવવિશ્વમાંથી પસાર થતાં સમજાય છે કે પરિસ્થિતિઓની શરણાગતિ સ્વીકારનારાઓ અને પરિસ્થિતિનો મુકાબલો કરનારાઓ જુદા હોય છે. કેટલાક પરિસ્થિતિને શરણે સુખ પામે છે. કેટલાક પોતીકા પ્રયત્નોએ પરિસ્થિતિને પડકારવામાં સુખ માને છે. જેના કાળજી હિંમત, દૃઢતા, બળ, ખંત અને સાહસ હોય તો પોતાની ઈચ્છાઓની પૂર્તિ માટે પ્રયત્ન તો જરૂર કરતા જ રહે છે. 'કરીને જોઈએ' નજમમાં સર્જકના આંતરજગતની અભિપ્સાઓ પ્રયત્નોરૂપે પ્રગટી છે.

થોડોઘણો તો આપણા બળનોય અંદાજ મળે,
આપ્તા નગર પર આપણો દાવો કરીને જોઈએ.

પડકાર છે સામે ઘણા, અરમાન પણ ઓછા નથી,
દરિયો ઉછાળા પ્યાય છે, દરિયે તરીને જોઈએ.

પૃષ્ઠી વિભક્તિનો 'ને' પ્રત્યય અને 'જોઈએ' ક્રિયાપદનો રદીફ આ નજમકાવ્યની વિશેષ અર્થવત્તાને વ્યંજિત કરે છે. નગર કોઈ પણ હોય, જે એમાં માનવીઓ (?) વસતા હોય તો ચોક્કસ જ પ્રેમ, સદાચાર, નીતિ જેવાં મૂલ્યોનો અનુભવ પણ થાય જ. પોતાનું નગર છોડીને અન્ય નગરમાં કાયમ માટે સ્થાયી થવું હોય તો મૂળની સ્થૂળ બાબતોનો ત્યાગ અને પરપ્રદેશનો સ્વીકાર થાય તો જ જીવી શકાય. માત્ર અતીતનાં સ્મરણોને આધારે જીવવું પીડાદાયક હોય છે. સાંપ્રતના નવીન પરિવેશમાં જે સુખદ બાબતો હોય તેનો સ્વીકાર કરીને જીવાય,

તેમાં અનુકૂલનતા સેવીને જીવાય, તો જ જીવવું સહ્ય, શક્ય બને. ‘ખોટા લાગે છે’ ગઝલમાં પરપ્રદેશનું બોદાપાણું, પારકાપાણું કૃતકતાના આશ્રયે ટકેવું છે એ સત્યની પ્રતીતિ થાય છે.

**રંગ અને સૌરભના સઘળા દાવ ખોટા લાગે છે,
હસતા આ સૌ લોક અમોને ભીતર રોતા લાગે છે.
એક જ દોકર મારી ત્યાં તો થૈ છે રેતમરેત અહીં
તારા શહેરના પથ્થર પણ અમને તો બોદા લાગે છે.**

માણસ માત્રની નિયતિ કરુણ પ્રધાન છે. જીવનમાં અઢળક અને અમાપ સુખ પ્રાપ્ત કરનારો પણ ભીતરથી ક્યાં સુખી હોય છે? એની દુઃખની રંગને સહેજ સ્પર્શીએ કે મહેલ આખો રેતીનો હોય તેમ કડડભૂસ થઈને ઢગલો થઈ જાય છે. આ ગઝલમાં સર્જકે ‘તારા શહેરના’ સંબોધન દ્વારા પૂર્વ અને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ વચ્ચેનો સૂક્ષ્મ ભેદ પણ ભારે તીવ્રતાથી અને સૂક્ષ્મતાથી નિર્દેશી દીધેલ છે. પૂર્વનો આદમી પશ્ચિમમાં જઈ વસે છે. પશ્ચિમી પ્રજાને મિત્ર તરીકે સ્વીકારે છે પણ એની અધિક ઊંચી આર્થિક સ્થિતિ, એની ગૌરવવાળી ત્વચા, એની શાસકવર્ગની ઐતિહાસિકતાને કારણે આ સૂક્ષ્મ ભેદ હંમેશાં જ રહેવાનો.

ઔદ્યોગિક ક્રાંતિને કારણે 18મી સદીથી પશ્ચિમી દેશોમાં નગરજીવનની મહત્તા વધી. પોતાના વિકાસને જ કેન્દ્રસ્થાને રાખી વિશ્વના અધિક દેશોને પોતાના ગુલામ બનાવનારી પશ્ચિમી પ્રજાએ ઔદ્યોગિકરણને વૈશ્વીક બનાવ્યું. ઔદ્યોગિકરણને લીધે ઉદ્ભવેલી નગર-સંસ્કૃતિએ આદિમ મૂલ્યોનું ધોવાણ કર્યું. ઉદ્યોગોએ મનુષ્યની ‘સ્વ’ કેન્દ્રીતાને વિકસિત કરી. હરીફાઈનું મહત્ત્વ વધ્યું. નગરને લીધે જ સંચાર માધ્યમોની આવશ્યકતા ઊભી થઈ. ઉદ્યોગો, નગરો, સંચારમાધ્યમોનો પ્રભાવ જે સમુદોએ ઝીલ્યો તેઓ મૂળથી અધિક દૂર થતાં ગયાં. ભીતરથી મૂળની ગરિમાને જાણતા, માનવીય મૂલ્યોના જતન માટે છટપટતાં લોકો નગરની નાટકીયતાને કારણે બેવડી ભીંસમાં મૂકાયા. ‘કહી દે છે’ નજમ આ તથ્યને પ્રગટ કરે છે :

**ગંધની લહેરો સૌ વારતા કહી દે છે,
શહેરમાં થયું છે શું એ હવા કહી દે છે.
જે કહી નથી શકતાં આ નગરનાં
અખબારો,**

શહેરની દીવાલો સૌ એ કથા કહી દે છે.
ઉપર-ઉપરની દૃષ્ટિએ દેખાતી સભ્યતા, સંસ્કૃતિના રિક્ત તળિયાને પામવાની સર્જકદૃષ્ટિ અહીં ‘સ્વ’ અને ‘પર’ સંસ્કૃતિઓનો વાસ્તવિક ચહેરો આલેખે છે. હંમેશાં જ પોતાની આવશ્યકતા પ્રમાણે નહીં પરંતુ આવી પડેલી પારિસ્થિતિક આવશ્યકતા પ્રમાણે પોતાને અનુકૂળ કરતા જીવવાની અને તે પણ શરણાર્થીની જેમ નહીં પરંતુ ખુદારની જેમ જીવવાની ખુમારીનું બયાન કરતાં બે શેર, અવલોકીએ.

**શું હવે કરવી કોઈ ફરિયાદ પણ
યાદ ક્યાં છે અમને અત્યાચાર પણ**

દામદેકાણાં આ દીપકનાં ઘણાં સિંધ છે, ઈંગ્લેન્ડ ને ગુજરાત પણ

ગુજરાતમાં જન્મેલા, તેમ જ સિંધમાં વિભાજનને કારણે નહીં પરંતુ કૌટુંબિક અનિવાર્યતાને કારણે વસેલા, વિભાજન પછી કોમી વૈષમ્યનો ભોગ બનવું પડે તેવી પરિસ્થિતિઓને અતિક્રમી પુનઃ સ્વેચ્છાએ સિંધનું શરણ સ્વીકારનાર દીપક બારડોલીકર સાંઠ પછીના પાકિસ્તાનના રાજકારણમાં સક્રિય ભાગ લે છે. પરિણામે અકારણ, જોહુકમી પ્રવર્તાવતાં, વિરોધ પક્ષોનો ખોફ વલોરી લઈ કારાવાસની સજા ભોગવે છે. ‘સાંકળોનો સિતમ’ નામના એમના આત્મકથનાત્મક ગ્રંથમાં પાકિસ્તાનના રાજકારણની પરેશાન કરતી અસરકારક રીતે પરિસ્થિતિ સામે લડતાં દીપક બારડોલીકરનો પોતીકો સંઘર્ષ નિરૂપાયો છે. જે સિંધને સ્વેચ્છાએ વતન તરીકે કબૂલ કરેવું એ સિંધ છોડવું પડે તેવી ભીતરથી પ્રતીતિ થતાં અંતે તેઓ બ્રિટન જઈ વસે છે. વિભાજનને પરિણામે કટુ થઈ ગયેલા ભારત-પાકિસ્તાનના સંબંધોની જાણકારી હોવાને લીધે જ આ સર્જક પોતાની જન્મભૂમિ ભારત અને કર્મભૂમિ સિંધ-પાકિસ્તાનને ત્યજીને અંતે ઈંગ્લેન્ડ માંચેસ્ટર જઈ વસ્યા જણાય છે. જ્યારે પરિસ્થિતિને બદલી શકવાની શક્યતા ન હોય ત્યારે સમજદાર વ્યક્તિ એમાંથી પોતાના જીવનના શાતાદાયક ભવિષ્ય માટે પરિસ્થિતિ સાથે સમાધાન કરતો હોય છે. એમના શબ્દવિશ્વમાંથી પસાર થતાં વાચકનું ચિત્ત ખિન્ન થયા વગર ન રહે. પરંતુ આ જ જીવનસંઘર્ષ જ્યારે કલાના રૂપમાં સૌંદર્યસભર રજૂઆત પામે છે ત્યારે સહ્ય બનતો અનુભવાય છે. સર્જકે જીવનસંઘર્ષનો પૂર્ણ તાગ મેળવ્યો છે. ને તેથી જ પોતાની ઈચ્છા કે પોતાની ચિંતાથી પરિસ્થિતિ એક સીમા પછી બદલી શકાતી નથી, તેવું ચિંતન એમને હસ્તગત કર્યું જણાય છે. ને તેથી જ કહ્યું છે, શું હવે કરવી કોઈ ફરિયાદ પણ. અતીતનો સંઘર્ષ સાંપ્રતને પ્રભાવિત કરતો રહે એ જોખમભર્યું હોય છે, સ્વવિકાસને રુંધનારું હોય છે તેથી જ એની વિરમૂતિ થાય તે જરૂરી. આ બે શેરમાં દીપક બારડોલીકરે ડાયસ્પોરા સંદર્ભે એમને થયેલા અનુભવો, સંઘર્ષો, વ્યક્તિગત પીડા તેમ જ વ્યક્તિગત વ્યાપકદૃષ્ટિ, પ્રગટ કરી છે. અનુભવમૂલક આ કટુ સત્ય અને વરવી વિગતો એમ બંધુ જ ભારે હૃદયસ્પર્શી રીતે અને ચિંતનાત્મક રૂપે રજૂ થયું છે. એમાંથી દીપક બારડોલીકરની કવિ તરીકેની ઊંચાઈ અને ઊંડાઈનો પરિચય પ્રાપ્ત થાય છે.

રાજકીય અનુભવજગતનું હૃદયસ્પર્શી આલેખન :

આમ તો દીપક બારડોલીકરની ડાયસ્પોરિક અનુભૂતિ ખરા અર્થમાં દ્વિસ્તરીય સ્થળાંતરના અનુભવની છે. સુરત જિલ્લાના બારડોલી ગામે વસેલા મૂસાજી ભારત-પાકિસ્તાનના વિભાજન પછી તરત જ વિભાજનને લીધે નહીં પરંતુ સિંધના સક્કર ગામે પહેલેથી વેપાર અર્થે સ્થાયી થયેલા પોતાના વડીલ બંધુ ઈબ્રાહીમને વેપારમાં માણસોની

જરૂર હોવાને લીધે માનું ફરમાન માથે ચડાવી સ્વેચ્છાએ પાકિસ્તાન સ્થળાંતરિત થયા. પાકિસ્તાન મૂળે તો અવિભક્ત ભારતનો જ વિભક્ત ભૂમિભાગ. વળી સ્વેચ્છાપૂર્વક થયેલું સ્થળાંતર. તેથી આ સર્જકનું વતન એટલે માત્ર જન્મભૂમિ ભારત જ નહીં પરંતુ કર્મભૂમિ પાકિસ્તાન પણ. આ બંને દેશોને બદલે છેલ્લી અવસ્થામાં અંતે તેઓ બ્રિટન જઈ વસ્યા. સર્જકે જોયેલી, અનુભવેલી રાજકીય કટુતા એમણે એક લઘુકાવ્યમાં આલેખી છે.

લાચારી નામના એક લઘુ કાવ્યમાંથી ભારે કલાત્મક રીતે એમણે ભાવને અભિવ્યક્તિ અર્પી જણાય છે. કવિ આલેખે છે કે –

**લોકશાહી માટે પણ
ઘણી વાર
ઘણી પ્રજાને
કતલખાનામાંથી પસાર થવું પડે છે.**

‘કતલખાના’નો વ્યંગ્ય અહીં મનુષ્યત્વ પર પશુત્વના વિજય સંદર્ભે અભિવ્યક્ત થયો છે. ‘લોકશાહી માટે પણ’ ઉક્તિમાં પ્રયોજિત સંધિસૂચક શબ્દ ‘પણ’ સ્વાર્થપૂર્ણ સ્વતંત્રતાની સામે સંધિ, સમાધાન, સમન્વય જેવી ભાવનાનો છેદ ઉડાડે છે. વિદ્રોહ એ સ્વતંત્રતા માટેની તીવ્ર અપેક્ષા છે ત્યારે હત્યા એ સ્વતંત્રતા માટે આચરવામાં આવેલી પશુતા છે. મનુષ્ય સ્વાર્થને સાધવામાં મનુષ્યત્વનો ભોગ આપે ત્યારે આવી લાચારી જ અનુભવાય ને ! ‘લોકશાહી’ નામના એક અન્ય લઘુકાવ્યમાં ‘લોકશાહી’ રાજકીય પરિસ્થિતિના વરવાં-ગરવાં રૂપને અભિવ્યક્ત કરતાં કવિ કહે છે,

**લોકશાહીનાં રંગઢંગ
દેશે દેશે અલગ,
ક્યાંક કાબર
ક્યાંક જટાયુ
ક્યાંક ઉલૂક!**
‘ઈન્સાન’ની ઈન્સાનિયત બહુ મૂલ્યવતી ચીજ હોય છે. આ ઈન્સાનિયતની નસીહત એક શેરમાં આ રીતે આલેખન પામી છે,
**આવ તું ઈન્સાનની ઊંચાઈ પર
પર્વતો પણ કરશે ઝૂકીને સલામ**

વ્યક્તિ કોઈ પણ સ્થળ કે કાળનું પ્રતિનિધિત્વ કરતી હોય અને જે ખરેખર તે ‘ઈન્સાન’ હોય તો તેણે સભ્યતાની, સંસ્કૃતિની સુરક્ષા કરવાની હોય, એનું જતન કરવાનું હોય. દેશ હોય કે પરદેશ સ્થળકાળની સીમાઓને અતિક્રમીને આખરે તો ‘ઈન્સાનિયત’ વારસારૂપે મૂકી જવાની હોય છે. જે વારસામાં મનુષ્યત્વની મૂલ્યવત્તા મૂકી જવાય તો જ માનવપેઢીની સંગાથે પ્રકૃતિના અટલ, અવિચલ પદાર્થો પણ મનુષ્યને નમે.

ભારતના સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામની ચળવળનો આરંભ બારડોલીથી થયો હોવાનું મનાય છે. બારડોલીમાં જ જન્મેલા, વસેલા દીપક બારડોલીકરે પણ એ સમયે આઝાદીની લડતના જંગમાં ઝંપલાવેલું. કાળાંતરે તેઓ સ્વૈચ્છિક રીતે કૌટુંબિક

કારણોસર પાકિસ્તાન જઈ વસ્યા. 1965 પછી તેમણે પાકિસ્તાનના રાજકારણમાં પણ સક્રિય ભૂમિકા ભજવેલી. રાજકારણને ગંદું-ગંધાનું બનાવનારા ભ્રષ્ટ રાજકારણીઓથી ત્રસ્ત થયેલા આ સર્જકે રાજકારણનો ત્યાગ તો કર્યો પરંતુ તેઓ કદાચ વિના ન રહી શક્યા,

આ રાજકારણ તો
ગંધાઈ ઊઠ્યું છે માનવલોહીથી
ચાલો,
નાખીએ એને
આટલાંટિક ઓસનમાં કે
ધોવાઈને એ સ્વચ્છ થાય !

સાંપ્રત સમયની ગતિવિધિઓ અનાગતનો ઈતિહાસ નિર્માણ કરતી હોય છે. ઈતિહાસ બની ચૂકેલો ગત સમય મનુષ્યના જીવાતા જીવન સામે અનેક રૂપે, અનેક રીતે ખરા-ખોટાનો, સત્-અસત્નો આલેખ રજૂ કરતો હોય છે ને તો ય એ આલેખનોની પાર જોઈ ન શકનારો, સ્થૂળ બાબતોમાં સરસાઈ કરી જીતવાના ફૂંકા મારનારો મનુષ્ય સાંપ્રતને ડહોળી નાખે છે. દીપક બારડોલીકરની કવિતા આવા ડહોળાઈ ગયેલા, ડહોળાઈ ચૂકેલા સાંપ્રતનો વિષાદ ક્વચિત વ્યક્ત કરે છે. સર્જક હંમેશાં જ શબ્દ દ્વારા અંધકારને દૂર કરવા પ્રયત્ન કરતો હોય છે. દીપક બારડોલીકરે પણ શબ્દજ્યોતિ પ્રગટાવી દુરિતને મહાસાગરમાં દફનાવી દેવાની ભાવના વ્યક્ત કરીને મનુષ્યત્વની તરફેણ કરી છે. ‘ખુશી આપો’ નજમયુક્ત ગઝલનાં અંતિમ બે શેરમાં પણ ભાવની વિશેષરૂપે પ્રતીતિ થાય છે,

તમે શું શું નથી આ શહેરને આપ્યું
હવે એકાદ એને આરસી આપો.
અમે અમથા અહીં બળતા નથી ‘દીપક’
તમિસ્રા પણ કહે છે, રોશની આપો.

મનુષ્યની ભાવનાઓ કદી હીન હોતી નથી. પરંતુ વિચારોનું રાજકારણ હીનતાના ઉદ્ભવનું પ્રમુખ પરિબળ હોય છે. ભાવનાના સત્યની પરવા ન કરતો આધુનિક મનુષ્ય તર્કસંગત વિચારોથી અસત્યમૂલક જીવન જીવ્યા કરે છે. સર્જક પોતાના શબ્દ દ્વારા સ્વવિચારોનું પૃથક્કરણ કરવા માટેનો ક્લાત્મક આલોક સ્વી આપતો હોય છે. સર્જક સાંપ્રતમાં નિહિત, અનાગતમાં છૂપાયેલ સૂક્ષ્મ વાસ્તવને પણ સ્પષ્ટ હોય છે.

જુલમ નામની એમની રચનામાંથી આ ભાવ કલાત્મક રીતે પ્રગટતો દૃષ્ટિગોચર થાય છે,

જુલમ એક દુર્ગુણ છે,
જેને કોઈ પસંદ કરતું નથી.
પરંતુ
વિચિત્રતા તો જુઓ કે
મોકો મળે છે ત્યારે
એક યા બીજા પ્રકારે
જુલમ કરવાનું કોઈ ચૂકતું નથી !

અભિધ્યાત્મક બાનીમાં અહીં વ્યક્ત થયેલું કટુ સત્ય ભાવકના અંતરમનને સ્પર્શી રહે તેથી મુખર

હોવા છતાં પણ ધારદાર રીતે વલોવે તેવું છે. આને કારણે એ વિગત દૃઢસ્પર્શી બની જાય છે.

અતીત અને સાંપ્રતની સહોપસ્થિતિ :

ડાયસ્પોરા સમાજના જીવનમાં અતીત ઉપરાંત સર્જકનું પોતાનું અતીતકાલીન વાસ્તવ ડાયસ્પોરા સર્જકની કવિતામાં અતીતરાગરૂપે (Nostalgia) પ્રગટતું હોય છે.

આત્યો પગલાં સૂંઘતો પરદેશમાં
યાદનો એક કાફલો પરદેશમાં
છે હજી ખ્યાલોમાં કોઈનું લલાટ
છે હજી એક ચાંદલો પરદેશમાં
પ્રેમ પણ થીજીને દીકરાઈ ગયો
હું ફરું છું એકલો પરદેશમાં

ભારતીય જીવનનો ભયોભયો અસબાબ શહેરની સંસ્કૃતિમાં માત્ર સ્મરણરૂપે જ જીવાય છે. શહેરના વરવા વાસ્તવને દૂર કરવાનો અશક્ત પ્રયત્ન પ્રગટ કરતાં દીપક બારડોલીકર એમની બીજી એક રચનામાં ગાય છે કે,

આવો, સમ્રાટને તોડી જોઈએ
પાડીએ રાડો ને બોલી જોઈએ
શહેરનું હૈયું ટટોલી જોઈએ
ભર બજારે આજ દોડી જોઈએ.

શહેરોનો ઉદ્ભવ મનુષ્યની મહત્વાકાંક્ષાઓની સફળતાનો ઈતિહાસ છે. શહેરના ઉદ્ભવે, આર્થિક સવલતોની વધી ગયેલી તકોએ સમાજમાં વર્ગસંઘર્ષ નોતર્યો. આ વર્ગસંઘર્ષના બીજને નેસ્તનાબૂદ કરવા અશક્ત સર્જક કાયમ પ્રયત્નમૂલક બાનીમાં ઉપરોક્ત નજમમાં પુનઃ સંવાદિતા પ્રાપ્ત કરવા તરફ મથતો દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

મનુષ્યની ઈચ્છાઓ અને મહત્વાકાંક્ષાઓને સાર્થક કરવાના પ્રયત્નોમાં તેની ભાવનાઓનો પરાજય થાય છે. બદલાઈ ગયેલ સમગ્ર વાતાવરણ અને માહોલ, રાક્ષસી સંસ્કૃતિનો થયેલો પ્રત્યક્ષ અનુભવ વ્યક્ત કરતાં કવિ કહે છે,

શું હવે વેણીનાં ગાવાં ગીત પણ
ના સજાવે છે એ કલો કેશમાં
ચૂકતે કીધો અમે સૌનો હિસાબ
લોહી નીંગળતું હૃદય છે શેષમાં

વિદેશમાં વસવાટ થાય ત્યારે આંખે દેખાય તે વાસ્તવ તો વૈભવી જ લાગે પણ વિદેશવાસીના હૃદયમાં ડોકિયું કરીએ તો જ એ ખરી ભેંકારતાનો ખ્યાલ આવે. વિશિષ્ટ ઉદ્દેશોની પૂર્તિ માટે વિદેશ ગયેલી પ્રજા ભીતરના એકાકીપણાને લીધે વૈભવના માહોલમાં ય ભારે વિષાદગ્રસ્ત જીવન વ્યતીત કરતી હોય છે. ભલે ભાવકને કે સમાજને ડાયસ્પોરા પ્રજાનું સાંપ્રત સ્થૂળ આંખે સમૃદ્ધિથી છલકાતું જ લાગે પણ એ પ્રજા પાસે ખરા ભાવથી સમસંવેદનરૂપ બનીને હસ્તધૂનન કરી શકીએ તો જ એ સમૃદ્ધિની પછવાડે પડેલી વિકરાળ અને દુર્નિવાર દારુણ એકલતાને પામી શકાય. દીપકની ‘એ નગર’ નજમમાં ડાયસ્પોરા ચિત્તની આવી વિષાદજનિત અવસ્થા શબ્દસ્થ થઈ છે.

એ નગર એ મકાન ભૂલી જ
દેશની દાસ્તાન ભૂલી જ
ક્યાં સજાવટ હવે એ સાફાની
હા, હતી આનવાન, ભૂલી જ
હોય વખ તો, ધરબ એ પાતાળે
હોય ના વખનાં દાન, ભૂલી જ
ચંદ્ર શું? સૂર્ય પણ થયો છે ગુમ
ઊજળું આસમાન ભૂલી જ
હાય છે, હામ છે, હિફાજત છે
છે કોઈ પાસવાન, ભૂલી જ
જન છે તો જહાન છે દીપક
જે થયું મહેરબાન, ભૂલી જ

મનુષ્ય જાતિની પ્રગતિનો ઈતિહાસ અનેક યુદ્ધો, સાહસોથી સર્જાયો છે. કશુંક મેળવવા માટે ઘણું ગૂમાવવું પડતું હોય છે. ડાયસ્પોરા સર્જકોનું સાહિત્ય આ વાતની અને વિગતની ગવાહી પૂરી પાડે છે. ડાયસ્પોરા વ્યક્તિનું સામાજિક વ્યક્તિત્વ એની માનસિકતાને પણ પ્રભાવિત કરતું હોય છે. સ્મરણશક્તિને કારણે અનેક પ્રકારના સમાજોના અનુભવો વ્યક્તિચિત્ત પર અનુભવાય છે. સ્થળ, વાતાવરણ કે ભાષા બદલાતાં આ અનુભવોની ગઠરિયાં ભૂંસાઈ કે ભૂલાઈ જતી નથી પરંતુ એ ગઠરિયાંમાં નવા સ્થળના, નવી ભાષા-સમાજ-સંસ્કૃતિના અનુભવો ઉમેરાય છે. આ પ્રકારની સતત પરિવર્તન અને સંઘર્ષમૂલક પ્રક્રિયા ડાયસ્પોરા પ્રજાની વિશેષ પ્રકારની સતત પરિવર્તન અને સંઘર્ષમૂલક પ્રક્રિયા ડાયસ્પોરા પ્રજાની વિશેષ પ્રકારની માનસિકતાના ઘડતરનું પરિબળ બને છે. માટે જ માતૃભાષામાં લખતા પરભાષા પ્રજાસમૂહ વચ્ચે એમનામાં એકરૂપ થઈ જીવવાની મથામણ કરતા ડાયસ્પોરા સર્જકોની કૃતિમાં અતીતકાલીન તેમ જ સાંપ્રતકાલીન અનુભવોના મિશ્રણને લીધે કદીક તીવ્ર સંઘર્ષ પણ નિરૂપાય છે, તો કદીક તીવ્ર અભાવ પણ નિરૂપાય છે, તો વળી કદીક ઉભય સમાજ અને સંસ્કૃતિની નરવી તેમ જ વરવી એમ ઉભય બાબતો અભિવ્યક્ત થાય છે. ડાયસ્પોરા સર્જકની માનસિકતાનો ચિતાર આપતી ‘થૈ જાઉં છું’ નજમના કેટલાક શેર આના બળવાન ઉદાહરણ છે.

હું જ દરિયા જેમ લહેરાતો રહું
હું જ રણની ખાસ પણ થૈ જાઉં છું
ભેદના પરદા હટાવું છું કદી
ને કદી ખુદ આવરણ થૈ જાઉં છું
આમ તો લાગું છું રજકણ, મગર
ચાહું ત્યારે શૈલ પણ થૈ જાઉં છું

ગ્રામવિચ્છેદ, વતનવિચ્છેદ, સ્વદેશવિચ્છેદ આમાંની કોઈ પણ પ્રકારના સ્વવતન વિચ્છેદની વેદના ગુજરાતી સાહિત્યમાં શહેરીકરણ, ઔદ્યોગિકરણ નિમિત્તે પ્રગટી છે. પણ ડાયસ્પોરિક અનુભૂતિ રૂપે જ્યારે એ પ્રગટે છે ત્યારે વતનમાંથી શહેરમાં ઔદ્યોગિકરણને કારણે થયેલાં વિસ્થાપન કરતાં કંઈક આગવા પ્રકારનું વિસ્થાપનનું અનુભવજગત ઊપસતું લાગે છે. દીપક

બારડોલીકરની ગઝલો આનું ખરું ઉદાહરણ છે. ઈમારતો મોટી, રચના આનું સબળ વિશેષ ઉદાહરણ છે :

**શહેર ઘણું મોટું છે
ઈમારતોય મોટી-મોટી
પરંતુ
જરૂરી નથી કે
માણસોય મોટાં હોય !**

કાર્લ માર્ક્સ અને ફ્રેડરિક એન્ગલ્સે માનવો સંદર્ભે નીચલા સમાજમાં પ્રવર્તતી વર્ગ વિષમતાનો સમાજશાસ્ત્રીય અભ્યાસ કર્યો છે. ભારતીય સમાજ અને સંસ્કૃતિ સમભાવની, સ્નેહની, સમર્પણની, સાયુજ્ય અને સંવાદિતાની પરંતુ આર્થિક સ્તરોની ઉચ્ચાવચતાને લીધે બાહ્ય રીતે વધુ ને વધુ સમૃદ્ધ થતો માનવસમૂહ ભીતરથી વધુને વધુ નાનો થતો જાય છે.

દીપક બારડોલીકર ઈ.સ. 1961 થી 1990 એમ ત્રણ દાયકા સુધી કરાંચી (પાકિસ્તાન) રહ્યા હતા. પાકિસ્તાનના વસવાટ દરમિયાનના એમના સુખદ સ્મરણો, સ્થળો, પ્રકૃતિ, વગેરે પણ એમની કવિતામાંથી વિષયરૂપે પ્રાપ્ત થાય છે. 'સુક્કી નદીમાં લીલું મલીર', 'મારું શહેર' વગેરે કાવ્યોમાં સર્જકનો પોતાના દ્વિતીય વતન પાકિસ્તાન પ્રત્યેનો પ્રેમ ભાવ પણ પ્રગટ્યો છે.

મારું શહેર

**મને અભિમાન છે, મારા કરાંચી પર !
એ મારું શહેર, મારો પ્યારનો પ્યાલો
એ મારી જિંદગી મારી તમન્નાઓ
છે એનો સ્પર્શ પારસથી ઘણો બહેતર
મને અભિમાન છે, મારા કરાંચી પર !**

બારડોલીમાં જન્મેલા, બારડોલીમાં જ શૈશવાવસ્થા ગાળેલી, આ સર્જક ભારત-પાકિસ્તાનના વિભાજનના સાક્ષી પણ બન્યા છે. એ સમયે સ્વતંત્રતાની સાથે અળપાઈ ગયેલી અખંડિતાનો માહોલ ગુજરાતમાં કેવો હતો તેનો ચિતાર એનું દસ્તાવેજી બયાન 'શેરી શેરી આગ' કવિતામાં અંકાયો છે,

શેરી શેરી આગ છે ગુજરાતમાં

.....

**કોણ હાકિમ છે? આ કોનું રાજ છે?
લોહીપ્યાસા ભેંડિયાની ધાક છે.
માણસાઈનો જનાઓ છે અને
હર્ષથી નાચી રહ્યો શેતાન છે
આંધળી બહેરી છે ખુરશીઓ કદાચ
વાઘવાડામાં છે બકરી કદાચ
મોતનો એક રાગ છે ગુજરાતમાં
શેરી શેરી આગ છે ગુજરાતમાં**

પોતાનું ગામ બારડોલી, જિલ્લો સૂરત સર્જકના હૃદયના ખૂણેઆમ જીવતા રહેલાં સ્થળો છે. 'આપણું સુરત', 'ઓ મારી જન્મભૂમિ' કવિતામાં વતનપ્રેમની બળવત્તર અભિવ્યક્ત

ડાયસ્પોરા વ્યક્તિના આંતર અભાવની પ્રતીતિ કરાવે છે.

શબ્દોનો સેતુ સર્જકમિત્રના અભાવનું વાતાવરણ હળવું બનાવવામાં સહાયક બને છે. શબ્દના માધ્યમો ડાયસ્પોરા સર્જક પુનઃ આનંદાનુભૂતિ સાથે સંબંધિત થાય છે. કરાંચીના વસવાટ દરમિયાન "ડોન-ગુજરાતી" દૈનિક માટે દીપક બારડોલીકરે પરચીસ વર્ષ કામ કરેલું.

'ડોન-ગુજરાતી' હવે નથી,

એ અખબાર બંધ થયાને વર્ષો થયાં

ને હું પણ કરાચીમાં નથી.

સાત સમંદર પાર બેઠો છું.

પરંતુ એમ છતાં

હજી હું જાઉં છું 'ડોન'ના દફતરમાં

મારી ખુરશી સંભાળું છું

સમાચાર તારવું છું,

તરજુમા કરું છું, મથાળાં બાંધું છું

લેખોય લખું છું

અને પ્રેસ ધમધમે છે

'ડોન' છપાય છે, વેચાય છે, વંચાય છે

એ મને પગાર પણ મળે છે !

હા,

હું કામ કરું છું ખ્વાબોમાં !

હું રોજી રળું છું ખ્વાબો.

આત્માના એકાંતની રોજી રળવાનું કામ ખ્વાબોમાં, સ્મરણોમાં થાય છે. વાસ્તવની બોજિલતા, વાસ્તવ જીવનની કુચ્છતા સાહિત્ય સ્વરૂપે પ્રગટે છે ત્યારે એનો ભાર હળવો થાય છે. 'ટૂરેજીડી' વિશે વાત કરતી વખતે ઓરિસ્ટોટલે 'કેથાક્સિસ' સંજ્ઞા દ્વારા કળાની મહત્તાનો સ્વીકાર કર્યો હતો. બાહ્ય-સ્થૂળ જીવનના સંઘર્ષો સામે ટકી રહેવા માટેનું આંતરિક બળ કળા પાસેથી મળી રહેતું હોય છે. સાહિત્યકળા ભાષાના માધ્યમે જીવનના પાયાના સત્યોને વિભિન્ન આકારોમાં અભિવ્યક્ત કરે છે. અંતે બ્રિટનમાં સ્થાયી થયેલા આ કવિનું પોતાની માતૃભાષા માટેનું અને માનવજીવન માટેનું વલણ વિધેયાત્મક છે. 'માતૃભાષા' કવિતામાં આ વલણ ભારે અસરકારક રીતે વ્યક્ત થયું છે.

આ મારી માતૃભાષા 'મહોબત' છે.

હું આ ભાષા

સુપેરે લખી-વાંચી, બોલી શકું છું

મારી આ ભાષા સમૃદ્ધ છે, ઉત્કૃષ્ટ છે

કોયલ એ જ ભાષા બોલે છે

ગુલાબો એ જ ભાષા ફેરે છે

વિશ્વનું ઉત્તમ સાહિત્ય

મારી આ ભાષામાં લખાયેલું છે.

ધર્મગ્રંથોની પણ એ જ ભાષા છે.

આ ડાયસ્પોરિક સંવેદન તો કાંચી સામગ્રી છે. એને અભિવ્યક્ત કરવાનું કૌશલ્ય દીપક બારડોલીકર જાણે છે. બહુધા ગઝલકાર તરીકે જાણીતા દીપક બારડોલીકરે અશઆર, નજમ, માહિયા, અછાંદસ કાવ્યો અને દીર્ઘ કાવ્યો જેવા

વિભિન્ન કાવ્યસ્વરૂપોમાં સ્વક્રીય ડાયસ્પોરિક આંતરવિશ્વને આલેખ્યું છે.

બારડોલીથી કરાંચી અને માંચેસ્ટર-બ્રિટન સુધીના સંઘર્ષ સભર જીવનમાં ય આ સર્જકે કદીય પોતાનો સાહિત્યરસ સૂકાવા દીધો નથી. સાતત્યપૂર્ણ લેખન, ભાવાત્મક અભિગમ અને સાંપ્રતનો સહજ સ્વીકાર આ સર્જકના સર્જનમાંથી સ્ફૂટ થતી વિશેષતાઓ છે. ડાયસ્પોરા અનુભૂતિ, અતીતરાગી સ્મૃતિઓ, નગરકાવ્યો, ગઝલના મિજાજને ફાવે તેવી પ્રણયકવિતા, સાંપ્રત સમાજ અને સાંપ્રત સમયની ગતિવિધિઓનું ચિંતન, વગેરે દરેક વિષયને તેમણે શબ્દોના માધ્યમથી પ્રગટાવેલ છે. શબ્દને રાષ્ટ્રના કે રાજકારણના સીમાડાઓ નડતા નથી. બે રાષ્ટ્રોમાં કારાવાસની સજા ભોગવનાર, સતત બે વાર વતનત્યાગની વેદના અનુભવનાર, ઝિયાઉલ હક્કની જેલમાં કેદ થનાર, પત્રકારત્વ, શિક્ષણ, રાજકારણના ક્ષેત્રોએ પૂરા જોશથી અને ખરા હૃદયથી ઝઝૂમનાર દીપક બારડોલીકરે સમયના દરેક પડાવ પર સાહિત્યને સતત ને નિરંતર રીતે જ સાથે રાખ્યું જણાય છે, એ બહુ મોટી ઘટના છે. અતીત અને સાંપ્રતની સહોપસ્થિતિમાં શ્વસતો ગુજરાતી ડાયસ્પોરા કવિ અવાજ આવા કારણે ભારે મહત્વનો લાગે છે.

જીવનની લાંબી યાત્રા, અનેક કટુ પડાવો, કટુ અને છતાં વૈવિધ્યપૂર્ણ અનુભવોની કલાત્મક અભિવ્યક્તિને કારણે દીપક બારડોલીકરનું સાંપ્રતનું ચિંતન, માનવપ્રેમ ઉપરાંત કચ્છનો ભૂકંપ, કોમી હુલ્લડો, લંડનનો બોમ્બવિસ્ફોટ, પાકિસ્તાનનો માર્શલ લો, વગેરે વિષયો પણ એમની કવિતાની વિષયસામગ્રી બન્યા છે. પંજાબી કાવ્યસ્વરૂપ 'માહિયા' તેઓ સહુ પ્રથમ ગુજરાતીમાં લઈ આવ્યા છે. ઈ.સ. 2002માં એમના માહિયા સ્વરૂપના કાવ્યોનો એક સંગ્રહ પ્રકાશિત થયો હતો. સિંધી કાવ્યસ્વરૂપ 'હો-જમાલો'ને પણ તેમણે અજમાવ્યું છે. ગુજરાતથી દૂર ખૂબ જ દૂર હોવા છતાં વતન સાથેના સામીપ્યની અભિવ્યક્તિનું મૂલ્ય એમની કવિતામાંથી સતત પ્રગટતું રહ્યું છે. માતૃભાષા ગુજરાતીમાં સાહિત્ય સર્જન કરી, ગુજરાતી ભાષાના સીમાડાની પાર પ્રસાર સંદર્ભે પણ ગુજરાતી ડાયસ્પોરા સર્જકોનું સાહિત્ય મૂલ્યવાન ગણાય છે. એનાથી અધિક તો જીવન પ્રત્યેના વિધાયક અભિગમને લીધે પણ આ ડાયસ્પોરા ગુજરાતી સાહિત્ય ભારે મૂલ્યવાન મનાવું જોઈએ.

બ્રિટન-માંચેસ્ટર સ્થાયી થયા બાદના પ્રથમ ગઝલસંગ્રહ 'તલબ'માં મધુ રાયે પ્રતિભાવ રૂપે લખ્યું છે કે 'ભારત બહાર રહેતા ગુજરાતી સાહિત્યકારો વારંવાર પોતાને થતા અન્યાયની વાત કરતા હોય છે. એ વિશે અહીં 'દીપક' સાહેબે કોઈ બાબતની ફરિયાદ કીધી નથી. ત્રણ દેશોની અલગ આબોહવામાં એમને બીજા કરતા જુદું કાંઈ થયું છે. એ કારણે એમણે રાડો પાડી નથી. સાથળે થાપા મારીને ઘોંઘાટ મચાવ્યો

આચિન્તનમુગ્ધ છબિ સાવરકુંડલાના ક્ષેત્ર વણિક નટવરલાલ મોહનલાલ ગાંધીની છે. છેલ્લાં દસ વરસથી ડૉ. નટવર 'નેટ' ગાંધી અમેરિકાની રાજધાની વોશિંગ્ટન (ડિસ્ટ્રિક્ટ ઓફ કલિમ્બયા) નગરના મુખ્ય આર્થિક અધિકારી (CFO) તરીકે ત્યાંનો સાત બિલિયન ડોલરનો ધમધમતો કારભાર સંભાળે છે. રોજ રાત્રે ત્રણ વાગ્યે ઊઠીને લેપટોપ

ઉપર ટ્રેનિંગની ઈલેક્ટ્રોનિક આવૃત્તિઓમાં જગતની આર્થિક હિલચાલ જાણવા કાંસકી ફેરવે છે. મુખ્ય આર્થિક અધિકારીજી 'નેટ' ગાંધી વિવિધ અમેરિકન સંસ્થાઓ, સામયિકો દ્વારા સન્માનિત થયા છે અને રાષ્ટ્રીય ટ્રેનિક "વોશિંગ્ટન પોસ્ટ"માં તેમના ફોટા છપાય છે. વિદગ્ધ નટવરલાલજીનાં ગુજરાતી સોનેટોનો એક સંગ્રહ 'અમેરિકા અમેરિકા' બહાર પડ્યો છે. અને તેઓશ્રી બોલે ત્યારે તેમના મુખેથી એઝરા પાઉન્ડ કે વોલ્ટ વિલ્ટમન જેવાં નામોનાં ફૂલડાં ઝરે છે. ન.મો. ગાંધી વાચકોને ધમકાવતા અંગરેજી નિબંધો પણ લખે છે, ને ગાંધી સાહેબ અમેરિકાની વિટરરી અકાદમીના સ્થાપકોમાંના એક હતા.

અમેરિકાના એન.આર.આઈ. રાઈટરો બાબત તેમનો એક અંગરેજી નિબંધ અમેરિકાથી પ્રકટ થતા 'બે પેઢીને, બે ભૂમિને, બે ભાષાઓને અને અનેક સંસ્કૃતિઓને જોડવા ઈચ્છતા' ખૂંબાર સામયિક "સન્ધિ"માં, છપાયો છે. તેમાં ન.મો. ગાંધી કહે છે કે 'એન.આર.આઈ. સાહિત્યકારો વતનના ગુજરાતના વિવેચકોની અમીનજર માટે તલપાપડ હોય છે. ... કિન્તુ હવે અમેરિકાના લેખકોએ ગુજરાતની ગુલામીની જંજીરોને ફગાવી આઝાદીનો એલાન કરવાની આવશ્યકતા છે. - "સન્ધિ" (અંક ૧૪)

ગાંધી સાહેબે અમેરિકાના લેખકોની ગુજરાતની જંજીરો વિશે જે લખ્યું છે, તે વાત તો ગગનવાલા વરસોથી ગાજે છે અને અમેરિકાના રાઈટર લોકોએ નથી. એમની કુલીનતાનો વિચાર કરતાં એવી હરકતો એમને આવડતી જ નહીં હોય તેમ લાગે છે.' મધુ રાયનું આ નિરીક્ષણ ખરું છે, સાચું છે. એ તો ભારે સહજતાથી પોતાને ગુર્જરીના જ કવિ માને છે. આવી અનુભૂતિ આવેખતા કવિ એક રચનામાં ગાય છે :

છાંયડાની તલાશ દોરી ગઈ
થૈ ગયો છું વિદેશનો માણસ
ગુર્જરીનો કવિ છું હું દીપક
હું નથી એક દેશનો માણસ.

જે આશાએ નિષ્કાસન આદરેલું. શોધ આદરેલી એ કારણે જ ડાયસ્પોરાની સંજ્ઞા વળગી. છતાં કવિ તો પોતાની જાતને ગુર્જરી ભાષાના કવિ માને છે. દીપક બારડોલીકરના વ્યક્તિત્વની ખુમારી પ્રગટાવતો એમનો બીજો એક વિશેષ શેર અવલોકીએ.

મારા જીવનલિબાસમાં રંગોની છે બહાર
મારા ચરણમાં ધૂળ, બરફ ને રેત છે.

ભારત, બ્રિટન અને પાકિસ્તાનની ધૂળ, બરફ અને રેતને પોતાના ચરણમાં સંમિલિત રૂપે સંમિશ્રિતરૂપે અવલોકી શકતા દીપક બારડોલીકરનું જીવન ભલે કટુ પ્રસંગોથી અનુભવાયેલી, દારુણ સંઘર્ષશીલ અવસ્થિતિથી, અવહેલનાગ્રસ્ત અને અવરોધાયેલું હોવા છતાં એ તમામને અતિક્રમીને એને પણ 'જીવનનો એક રંગ' ગણતા કવિ દીપક બારડોલીકર આવા કારણે મહત્વપૂર્ણ ડાયસ્પોરા સર્જક તરીકેની પોતાની ઓળખ ઊભી કરે છે.

દીપક બારડોલીકરની ડાયસ્પોરા કવિતા : સંપાદક - ડૉ. બળવંત જાની : પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, નિશાપોળ, ઝવેરીવાડ, રિલીફ રોડ, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૦૧ : પહેલી આવૃત્તિ - ૨૦૧૦ : કિંમત - રૂ. ૨૦૦ : પાન - ૧૮૪

[Tirth', 264, Janakpuri, University Road, RAJKOT - 360 005, India]

ગુજરાતના વિવેચકોની અમીનજરની ઝંખના વિના પોતાની આઝાદી પોકારવાનો સમય આવી ગયો છે. કારણ કે (જેક, જેક) ગુજરાતીના શ્રેષ્ઠ સાહિત્યકારો હવે અમેરિકામાં છે, (ગુજરાતમાં આદિલ મન્સૂરીથી મોટો કોઈ ગઝલકાર છે? ચંદુ શાહથી મોટો કોઈ રોમાંટિક કવિ છે? પ્રવાસનમાં પ્રીતિ સેનગુપ્તાથી મોટી કોઈ હસ્તી પૃથ્વીના ગોળા ઉપર છે? અશ્વિનીકુમારથી વધુ લોકપ્રિય નવલકથાકાર, વિનોદસ્વામી જયંતી પટેલ ને વતનજુરાપાનાં વાદિકા પન્ના નાયકથી વડું કોઈ હયાત છે?

નવીન વિભાકરથી વધુ ફળદ્રુપ કોઈ નોવેલિસ્ટ છે? બાબુ સુથારની સરરીયલ કૃતિઓ, હરનિશ જાનીની હાસ્યકથાઓ, આર.પી. શાહનાં નાટકો, રાહુલ શુક્લની રોમાંટિક વાર્તાઓ, સુચી વ્યાસની તરફડતી સત્યકથાઓ, કાન્તિ મેપાણીના મિષ્ટ માહિતીલેખો, રોહિત પંડ્યા ને વિરાઈ કાપડિયાનાં કાવ્યો, પ્રવીણ પટેલનાં વ્યક્તિચિત્રો, નીલેશ રાણાની રચનાઓ, જયશ્રી ભક્ત, વિજય શાહ, ચિરાગ પટેલ, મોના શાહના ગુજરાતી બ્લોગ અને "ગુજરાત ટાઈમ્સ" સરીખું ખબરપત્ર તેમ જ "સન્ધિ" જેવું ફૂલફૂલું સાહિત્ય સામયિક ગુજરાતનાં તે-તે ઉત્પાદનોને ટક્કર મારે તેવાં નક્કર છે. કોલમોમાં પણ ... હેં હેં હેં..., યુ ફોલો? અને આ ઉપરાંત અનેક ધન્ય નામો છે જે આ ક્ષણે રે, રે, આ ક્ષીણસ્મૃતિ સ્થવિરને યાદ આવતાં નથી.)

સન ૧૮૩૭ના એક ભાષણમાં અમેરિકાના માથાભારે મહાચિન્તક રાલ્ફ વાલ્ડો એમરસને ઘોષેલું કે અમેરિકાના લેખકોએ યુરોપના સાહિત્યકારોથી મુક્ત થઈને પોતાની અલગ 'કેડી કંડારવાની' છે. ને આ ૨૦૧૦માં નટવરલાલ મોહનલાલ ગાંધી ઘોષે છે કે ... જે ગગનવાલાએ ગુજરાતીમાં કહેલું તેની અંગરેજી કોપી છે ... 'અમેરિકાના ગુજરાતી લેખકોની દુનિયા, ને જિન્દગાની અલગ છે, ગુજરાતના વિવેચકોની અમીનજરની ઝંખનામાંથી મુક્ત થાઓ!' (આ પણ વિનોદ છે. ઓકે?)

તે લેખમાં ન.મો. ગાંધી એમ પણ કહે છે કે બચુભાઈ રાવતે બુધવારિયું થકી ને રાજેન્દ્ર શાહે કવિલોક થકી જેમ કવિઓનું લાલન કરેલું તે જ રીતે અમેરિકાની સાહિત્યિક સંસ્થાઓએ અમેરિકાના સાહિત્યકારોને લાડ કરવું જરૂરી છે. અમેરિકાના ગુજરાતીઓમાં સો માથાંદીઠ, કે કદાચ દસ માથાંદીઠ, એક માથું સાહિત્યકારનું છે. અહીંનું "ગુજરાત દર્પણ" માસિક તેવા સ્થાનિક ઉત્સાહી લેખકોને અને કવિયશવાંચકોને મંચ આપે છે. અહીં દાયકાઓથી ચાલતી સાહિત્યિક સંસ્થા ગુજરાતી વિટરરી અકાદમી ઉમાશંકર, ભોળાભાઈ, રઘુવીર જેવા મહાનુભાવોને અમેરિકા નિમંત્રી તેમનો અમેરિકાના ગુજરાતીઓ સાથે નાતો બંધાવે છે. એક સાહિત્યિક 'દેશવિદેશ' સામયિક દ્વારા તેમ જ 'સર્જકો સાથે સાંજ' કાર્યક્રમ થકી સ્થાનિક સર્જકોને બઢાવો આપે છે. આવડા મોટા પાયે મુંબઈ-ગુજરાતની પણ કોઈ સાહિત્યિક સંસ્થા કાર્યરત છે? હોય તો તેને પણ અભિનંદન.

પૂર્વે આ સ્થાને જેમની ગાથા ગાયેલી તે બાબુ સુથાર, તથા ઈન્દ્ર શાહ સંપાદિત "સન્ધિ" સામયિક સુરેશભાઈના "ક્ષિતજિ"ની યાદ અપાવે તેમ એટમભમ જેવા તંત્રીલેખો, વિશ્વસમગ્રના સાહિત્યની કવિતા, વાર્તા, નાટક, ડાયરી, પરિચય, મુલાકાત તેમ જ લઘુબોધકથાઓ પ્રકાશિત કરે છે. તેમાં સર્જકોને આઠ કરડી સૂચનાઓ સાથે જણાવાયું છે કે 'જથ્થાબંધ ગીત-ગઝલો સીધાં બાબુ સુથારને મોકલવાં.' સંસ્થાઓને સાફ સૂચના છે કે "સન્ધિ" સંસ્થા સમાચાર છાપતું નથી, હવે પછી...' તેના છેલ્લા અંકમાં કોરિયન કવિ કિમ ચીહા, ડેનશિ કવિ હેનિક નોરબ્રાન્ત, ઓસ્ટ્રિયન નાટ્યકાર પીટર હેન્ડકે, સ્વીડિશ વાર્તાકાર પાર લાગેરિકવસ્ત, જર્મન ફિલસૂફ ઈમેન્યુઅલ કાન્ટ ને જાપાનીસ એન મુનિ હાકુઈન એકાકુ તથા હિંદીના સંતકવિ કબીર દેખા દે છે, ગુજરાતીના સ્વામી સત્ય વેદાન્ત, લાભશંકર ઠાકર, ચિનુ મોદી, ચંદુ શાહ, પન્ના નાયક, જયેશ ભોગાયતા, ઈન્દ્ર શાહની રચનાઓ, નીતિન મહેતા ને ધનશ્યામ દેસાઈની દેહાન્ત નોંધ, જોસેફ મેકવાનની પ્રશસ્તિ અને જ્યોતિ ભટ્ટનાં ચિત્રો છે. ગુજરાતમાંથી આવું બીજું ઠરસાદાર સામયિક નીકળે છે? હોય તો તેને પણ અભિનંદન. જય જગત!

(સદ્ભાવ : 'નીલે ગગન કે તલે' કટાર, 'કળશ', "દિવ્ય ભાસ્કર", ૧૪.૦૭.૨૦૧૦)
e.mail ; madhu.thaker@gmail.com

સ્થળાંતર. શું શિક્ષણ ! શું લોકશિક્ષણ !

• ઉમેશ સોલંકી

તસવીરમાં રહેલા માણસોની જાતિ ઓળખાઈ જાય એમ છે. કોઈથી ન પણ ઓળખાય, છતાં જાતિવિશેષનો ઉલ્લેખ ટાળ્યું છું. મુદ્દે આ સ્થળાંતરિતો છે. આ સ્થળાંતરિતો પોતાની પાછળ કેટલું બધું મુકતાં જાય છે : બાળપણ, સલામત જીવન, સરકારની બેજવાબદારી, સમાજનું બંધિયારપણું, સંસ્થાઓની સીમિતતા, આપણી અડધીપડઢી સંવેદનશીલતા ને બીજું ઘણું બધું, નૈ !

Photo : Umesh Solanki

Photo : Umesh Solanki

My Blg Link : <http://nirdharumesh.blogspot.com/>
e.mail : umlomjs@gmail.com

બુદ્ધિના પ્રકાશ પહેલાં વિદ્યાનો સાગર

• દીપક મહેતા

આપણી ભાષામાં આજે પ્રગટ થતાં માસિકોમાં અમદાવાદથી પ્રગટ થતું “બુદ્ધિપ્રકાશ” એ જૂનામાં જૂનું સામયિક છે. ૧૮૫૦ના મે મહિનાની ૧૫મી તારીખે તેનો પહેલો અંક બહાર પડેલો. પણ આ “બુદ્ધિપ્રકાશ” તે ગુજરાતી ભાષાનું પહેલવહેલું માસિક નહીં. “બુદ્ધિપ્રકાશ” શરૂ થયું તે પહેલાં મુંબઈથી ગુજરાતી સામયિકો પ્રગટ થતાં હતાં. ખુદ “બુદ્ધિપ્રકાશ”ના પહેલાં જ અંકમાંથી આ વાતનો આડકતરો પુરાવો મળી રહે છે. પહેલાં અંકમાં ‘પ્રસ્તાવના અથવા દીબાચો’ મથાળા હેઠળ પ્રગટ થયેલા લેખમાં કહ્યું છે: ‘જેટલાં મુંબઈનાં વરતમાન અથવા ચોપાનિયાં આવે છે, તેને લોકો ગપાઈંસ કહે છે.’

એટલે કે “બુદ્ધિપ્રકાશ” શરૂ થયું તે પહેલાં પણ મુંબઈમાં છાપાં (વરતમાન) અને સામયિકો (ચોપાનિયાં) પ્રગટ થતાં હતાં. ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’ પહેલાં મુંબઈમાં “વિદ્યાસાગર” નામનું માસિક ૧૮૪૦માં શરૂ થયું હતું. એ શરૂ કરનાર હતા નવરોજી ફરુદનજી. ૧૮૪૭ સુધી તો તે ચાલુ હતું જ. તેમાં માહિતીપ્રદ લેખો ઉપરાંત વિચાર પ્રધાન લેખો પણ પ્રગટ થતાં અને પારસી તથા ગુજરાતી સાહિત્ય ક્ષેત્રમાં તે અનેરું સ્થાન ધરાવતું હતું.

આ નવરોજી સાહેબનો જન્મ ક્યારે થયો તે તો જાણવા મળતું નથી, પણ તેમનું અવસાન ૧૮૮૫માં થયું. કારકિર્દીની શરૂઆત તેમણે મુંબઈની એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજમાં અધ્યાપક તરીકે કરી. ૧૮૪૦માં “વિદ્યાસાગર” શરૂ કર્યા પછી ૧૮૪૧થી તેઓ “જામે જમશેદ”ના અધિપતિ બન્યા અને ૧૮૫૦ સુધી એ પદ સંભાળ્યું. દરનુર એટલજી સોરાબજી સંજાણના સાથમાં તેમણે ૧૮૪૨માં રાહનુમાએ “જરથોસ્તી” નામનું માસિક શરૂ કર્યું. ૧૮૬૧માં તેઓ “રાસ્ત ગોફતાર”માં જોડાયા. નવરોજીએ શરૂ કરેલું “વિદ્યાસાગર” એ ગુજરાતી ભાષાનું પહેલું માસિક ? સોરાબજી શાપુરજી બંગાળી કહે છે: ‘ગુજરાતી જુબાનમાં વીદીઆ (વિદ્યા) અને હુનર સંબંધી માહાવારી ચોપાનીઆં આગલ પરગટ થાતાંતાં નહીં. એ કારણસર મિ. નવરોજીનું ‘વીદીઆ સાગર’ ચોપાનીઉં’ પહેલવહેલું જ નીકલીઉં હતું.’ આમ, ગુજરાતી અખબારનો આરંભ મુંબઈમાં થયો, તો ગુજરાતી માસિકનો આરંભ પણ મુંબઈમાં થયો અને એ બંનેની શરૂઆત કરનારા હતા બે પારસી નબીરાઓ.

(સદ્ભાવ: ‘ઈન્ડિયન’, “મુંબઈ સમાચાર” 19.8.2010)

મુદ્રિત શબ્દના આદિપુરુષ

છેક ૧૮૧૨માં પહેલવહેલું ગુજરાતી છાપખાનું શરૂ કરનાર કોણ ? ૧૮૨૨માં પહેલું પ્રથમ ગુજરાતી છાપું કાઢનાર કોણ ? ૧૮૧૫થી શરૂ કરીને ગુજરાતીમાં ત્રીસ કરતાં વધુ પુસ્તક છાપનાર કોણ ? ૧૮મી સદીનો પહેલો

Photo : Umesh Solanki

Photo : Umesh Solanki

ગુજરાતી લેખક કોણ? અનુવાદક કોણ? સંપાદક કોણ? છાપાનો તંત્રી કોણ? આટલાં બધા સવાલોનો જવાબ એક જ છે: ફરદુનજી મર્ઝબાનજી સાહેબ. ૧૭૮૭માં સુરતમાં એમનો જન્મ. ૧૮૩૨ પછી સંજોગોને કારણે દમણવાસી બન્યા. લગભગ ૨૭ વર્ષ મુંબઈમાં રહ્યા અને એ વર્ષોમાં આટઆટલાં કામ તેમણે એકલે હાથે કર્યાં.

જાત મહેનતથી ટાઈપ બનાવી પહેલું છાપખાનું કાઢ્યું. ૧૮૧૫માં 'ફ્લાદીશ' અને 'દાબેસ્તાન' નામનાં બે પુસ્તકો એ પ્રેસમાં છાપીને પ્રગટ કર્યાં. ૧૮૦૮માં રોબર્ટ ફરમન્ડનું ત્રિભાષી પુસ્તક 'ઈલસ્ટ્રેશન્સ ઓફ ધી ગ્રામેટિકલ પાર્ટ્સ ઓફ ધ ગુજરાતી, મરાઠી, એન્ડ ઈંગ્લિશ' નામનું પુસ્તક બાદ કરતાં માત્ર ગુજરાતીમાં છપાયેલાં આ બે તે આપણાં પહેલાં પુસ્તકો. ફરદુનજી સાહેબે છાપેલાં, લખેલાં, અનુવાદ કરેલાં બીજાં કેટલાંક પુસ્તકો તે : કરીમા બા માએની તથા કેટલીક નસીહતો (ચાર આવૃત્તિ), ગુલેસ્તાનનો તરજુમો (ત્રણ આવૃત્તિ), શરીરશાન્તી અથવા વૈદકની કિતાબ, મુખનેસર શાહનામું, વગેરે. આજે નવાઈ લાગે પણ સંસ્કૃતમાંથી ગુજરાતીમાં પહેલો અનુવાદ તૈયાર કરી પ્રગટ કરનાર પણ ફરદુનજી સાહેબ ! 'પંચતંત્ર'નો અનુવાદ એમણે છેક ૧૮૨૬માં આપેલો આજ સુધી મનાતું આવ્યું છે કે ૧૮૬૭માં પ્રગટ થયેલો ઝવેરીલાલ યાજ્ઞિકનો 'શાકુંતલ' નાટકનો અનુવાદ એ આપણો પહેલો અનુવાદ. પણ ના. તેનાથી ૪૧ વર્ષ પહેલાં ફરદુનજીનો 'પંચતંત્ર'નો અનુવાદ 'પંચોપાખીયાન' નામે બહાર પડેલો.

આનું નામ ખરો પાયોનિયર !

ગુજરાતી વાણી રાણીના ઉમદા વકીલ

'મારા ભાઈ, ધીરજ ખમો, પરભાષાના સંપાદનના શ્રમ કરતાં, સ્વભાષામાં પ્રવીણતા મેળવવાનો આયાસ અધિક છે. ભાષા કે બીજું કંઈ પણ આપણું હોય, તેમાં આપણે મનોયતથી પરિશ્રમ કરવો; ત્યારે જ તે દીપે. જોઈએ તે મનોયત કર્યા પૂર્વે, ગુજરાતી કાચી દેખાય, પણ પછી ખરી પાકી જણાયે. યત્કારી અધૂરો તો તેની ભાષા અધૂરી; પણ જો વાપરનારના યત્ સંપૂર્ણ, તો ગુજરાતી પણ સંપૂર્ણ. હા, શણગારેલી પણ દેખાય. ગુજરાતી, આર્યકુલની, સંસ્કૃતની દીકરી, ઘણી ઉત્કૃષ્ટ ભાષાઓની સગી ! તેને કોણ કદી અધમ કહે ?'

ગુજરાતી બચાવો ચળવળના કોઈ આગેવાનના આ શબ્દો નથી. આ શબ્દો તો લખાયા છે છેક ૧૮૬૭માં. અને આ શબ્દો લખનારની માતૃભાષા ગુજરાતી નહોતી, અંગ્રેજી હતી. પણ તેમનો ગુજરાતી ભાષાનો અભ્યાસ એવો કે એ વખતે લેવાતી જુદી જુદી પરીક્ષાઓ માટે મુંબઈ યુનિવર્સિટી તેમની નિમણૂક એક પરીક્ષક તરીકે કરતી ! હા, એમનું નામ જરા લાંબુંલચક, જોસેફ વાન સામરન ટેલર. આજના કર્ણાટકમાં આવેલા બેળગાંવમાં ૧૮૨૦માં તેમનો જન્મ. પિતા હતા ખ્રિસ્તી પાદરી, પિકુમ ભારતમાં તે વખતના મુંબઈ ઈલાકામાં ધર્મપ્રચારના કામમાં પરોવાયેલા હતા. દીકરામાં પણ ધર્મભાવના ઢ્રઢ થાય એવા

આશયથી કલકત્તાની બિશપ્સ કોલેજમાં તેને ભણવા મૂક્યો. દીકરાને ધર્મમાં આસ્થા તો પાકી હતી, પણ ધર્મને નામે કોઈની દાદાગીરી સહન કરવા તૈયાર નહોતો. આ કોલેજના વિદ્યાર્થીઓને એક સોગંદનામા પર સહી કરવાનું કહેવામાં આવ્યું. તેમાંની કેટલીક કલમો સામે જોસેફને વાંધો હતો. ત્યારે એમની ઉમ્મર હતી ફક્ત તેર વર્ષની. સોગંદનામા પર સહી કરવાની તેમણે ના પાડી દીધી એટલે કોલેજમાંથી પાણીયું મળ્યું. હવે ક્યાં ભણવું ? એ જમાનો વહાણવટાનો. કલકત્તાથી મદ્રાસ જતા એક વહાણ પર કેબિન બોયની નોકરી લઈ લીધી. પણ જેવું જહાજ મદ્રાસ પહોંચ્યું કે નોકરીને કર્યા રામરામ અને ત્યાં

ભણવા લાગ્યા. અઢાર વર્ષની ઉમ્મરે ઈંગ્લેન્ડ જઈ લંડન અને ગ્લાસગોમાં અભ્યાસ કર્યો અને બી.એ.ની ડિગ્રી મેળવી. ત્યાં પ્રખ્યાત ડેવિડ લિવિંગ્સ્ટન સાથે ગાઢ મૈત્રી બંધાઈ. તે એવી કે ટેલરને મળવા ૧૮૬૫માં લિવિંગ્સ્ટન ખાસ સુરત આવેલા ! જોસેફે ધાર્યું હોત તો મોટા મોભા ને પગારની નોકરી મેળવી સુખચેનથી સ્વદેશમાં રહી શક્યા હોત. પણ તેમણે તો પિતાનો ધર્મપ્રચારનો માર્ગ અપનાવ્યો. ભણ્યા પછી ૧૮૪૬માં લંડન મિશનરી સોસાયટીમાં જોડાઈ સુરત આવ્યા. સુરત એ વખતે આ સોસાયટીનું ભારતમાંનું મહત્ત્વનું થાણું હતું. બીજા પાદરીઓની જેમ ટેલર પણ ગુજરાતી શીખ્યા. એટલું જ નહીં, ગુજરાત અને ગુજરાતીના પ્રેમમાં પડી ગયા. પણ ૧૮૫૯માં લંડન મિશનરી સોસાયટીએ સુરત અને ગુજરાતમાંનું કામકાજ બંધ કરવાનું નક્કી કર્યું, પણ ટેલર ગુજરાત છોડવા માગતા નહોતા. એટલે એમણે સોસાયટી છોડી. સોસાયટીએ ગુજરાતમાં વીંટો વાળ્યો તે પછી ગુજરાતમાં ધર્મપ્રચારનું કામ આઈપી (આઈરિશ પ્રેસિબ્ટેરિયન) મિશને સંભાળ્યું. એટલે ટેલર તેમાં જોડાઈ ગયા.

ટેલરની ગુજરાતીની જાણકારી એવી કે તેમાં ગીતો લખવા લાગ્યા, અલબત્ત ખ્રિસ્તી ધર્મભાવનાનાં. બીજા પાદરી ક્લાર્કસન સાથે મળીને તેમણે ૧૮૫૧માં 'ધર્મગીતા' નામે આવાં ગીતો પ્રગટ કર્યાં. આ ગીતોની ભાષા ગુજરાતી હતી, પણ તે લખાયાં હતાં અંગ્રેજીમાં વપરાતા છંદોમીટસમાં. આ પુસ્તક અમદાવાદમાં વિથોગ્રાફ પદ્ધતિથી છપાવેલું. કારણ એ વખતે અમદાવાદમાં એકે બીબાંછાપ છાપનારું હતું જ નહીં. પણ પછી ટેલરને થયું કે જો ગીતોની ભાષા ગુજરાતી હોય તો તેના છંદો પણ અંગ્રેજી નહીં, ગુજરાતી કવિતામાં વપરાતા હોય તેવા હોવા જોઈએ. એટલે સંસ્કૃત છંદો અને દેશીઓમાં તેમણે કાવ્યો લખ્યાં. પુસ્તકકારે છપાવતાં પહેલાં અભિપ્રાય માટે ડૉ. ગ્લાસગોને મોકલ્યા. એ જમાનામાં મુંબઈ ઈલાકાના અંગ્રેજીમાં ડૉ. ગ્લાસગો એક મોટું માથું હોઈ, વાંચનમાળા પણ તેમની મંજૂરી મેળવ્યા પછી જ છપાયેલી. આવા ગ્લાસગો ટેલરનાં કાવ્યો જોઈ છેડાઈ પડ્યા. આવા દેશી મીટસમાં તે કાંઈ કવિતા કરાય, એક અંગ્રેજીથી, અને તે ય પાછી ખ્રિસ્તી ધર્મના પ્રચારની ? સલાહ આપી: આવું પુસ્તક ન છપાવશો. કારણ આ દેશી છંદો તો મરવા પડ્યા છે.

પણ ટેલર જેનું નામ. ગુજરાતીના પાકા પ્રેમી. ગ્લાસગોને સૌજન્યથી પણ મક્કમતાથી જવાબ આપ્યો : આપની વાત કદાચ સાચી પણ ઠરે, પણ માણસ મરે તે પછી જ તેને દફનાવાય. માંદો માણસ આજ નહીં તો કાલ મરવાનો જ છે ને એમ કહી તેને ન દફનાવી દેવાય, અને પોતાનાં કાવ્યો 'કાવ્યાર્પણ' નામે ૧૮૬૩માં ધરાર પ્રગટ કર્યાં. ખ્રિસ્તી સમુદાયમાં એ એટલાં તો પ્રચલિત થયાં કે વીસમી સદીનાં શરૂઆતનાં વર્ષો સુધી ગવાતાં. ૧૮૬૫ના એપ્રિલની આઠમી તારીખે મુંબઈના ટાઉન હોલમાં યોજાયેલા મુંબઈ યુનિવર્સિટીના કોનવોકેશનમાં ટેલરને યુનિવર્સિટીના ફેલો બનાવવામાં આવ્યા. ૧૮૬૮ના ડિસેમ્બરની ૨૯મી તારીખે મુંબઈ યુનિવર્સિટીના મકાનના શિવારોપણ વિધિ થયા ત્યારે ફેલો તરીકે ટેલર તેમાં હાજર હતા.

પણ ગુજરાતમાં ટેલર સૌથી વધુ જાણીતા થયા તે ૧૮૬૭માં પ્રગટ થયેલા તેમના 'ગુજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ' પુસ્તક દ્વારા આ પુસ્તક ટેલરે બીજા વ્યાકરણલેખકોની જેમ અંગ્રેજીને ધ્યાનમાં રાખીને નહીં, પણ જેમની માતૃભાષા ગુજરાતી હોય તેમને ધ્યાનમાં રાખીને લખેલું. દાયકાઓ સુધી નિશાળો અને કોલેજોમાં પણ વપરાતું રહ્યું, એટલે ૧૯૦૩ સુધીમાં તેની ચાર આવૃત્તિ પ્રગટ થયેલી. જિંદગીનાં છેવટનાં વર્ષો ટેલરે સ્વદેશ જઈ વીતાવ્યાં. સ્કોટલેન્ડના એડિનબરામાં ૧૮૮૧માં તેમનું અવસાન થયું. પણ તેમના દીકરા જી.પી. ટેલરે પિતાનું ગુજરાતમાં ધર્મપ્રચારનું કામ તો ચાલુ રાખ્યું જ, પણ ૧૮૯૩માં ગુજરાતીનું વધુ વિસ્તૃત, વ્યવસ્થિત વ્યાકરણ અંગ્રેજીમાં પ્રગટ કર્યું. ગુજરાતી ભાષાને શણગારનાર જોસેફ વાન સામરન ટેલરના શબ્દો આજે પણ પડયા છે : 'પરભાષાના સંપાદનના શ્રમ કરતાં, સ્વભાષામાં પ્રવીણતા મેળવવાનો આયાસ અધિક છે.'

(સદ્ભાવ : 'વર્ડનેટ', "મુંબઈ સમાચાર", ૯.૯.૨૦૧૦)

[55, Vaikunth, Lallubhai Park, Andheri, Mumbai 400 058 India]

પરિવર્તનનો સમય

• મેઘનાદ દેસાઈ

ઈન્ફોસિસના સ્થાપક એન. આર. નારાયણ મૂર્તિએ, હાલમાં, એક ભારે મૂળગામી, મૌલિક સૂચન કર્યું છે. લાંબા અરસા બાદ આવું નક્કર, સોજી સૂચન જાણવા સમજવા પામ્યો છું. તેમણે 'ઈન્ડિયન એડમિનિસ્ટ્રેશન સર્વિસીસ'ને રદબાતલ કરવાનું સૂચવ્યું છે અને વ્યવસાયીઓની કોઈક સેવાએ તેનું સ્થાન લઈ લેવું જોઈએ, તેમ જાણાવ્યું છે. આ સૂચનને હું સહૃદય આવકારું છું, અને કહું છું કે જરાતરા મોડું થયું હોય તો ય તે સમયસરનું સૂચન છે.

ભારત વિરોધાભાસ છતો કરે છે. ભારતમાં લોકશાહી જોડાજોડ ઉદારમતવાદી આર્થિક નીતિ અપનાવાઈ છે તેની જગત ભરમાં સરાહના થઈ રહી છે. અને તેમ છતાં, ખુદ દેશમાં, આ રાજકીય સંસ્થાકીય માળખું ઉદારમતવાદી આર્થિક નીતિના સુધારાઓ પ્રત્યે વૈરભાવ અનુભવે છે. ખાનગી ક્ષેત્રમાંથી કરમહેસૂલની જે ઉપજ આવી રહી છે તેનો લાભ વૃંટયા કરે છે, પણ છતાં, વેપારી આલમની આ સફળતા ભણી શંકાની નજર જ તે દાખવે છે. જ્યારે બીજી બાજુ, ખાનગી ક્ષેત્ર સરકારને કહેતા ખચકાટ અનુભવે છે કે શાસન ખુદ અપક્રિયાત્મક [dysfunctional] બની બેઠું છે અને તેને પરિણામે દેશની કેટલી બધી સાધનસામગ્રીઓનો બગાડ થઈ રહ્યો છે. અને છેવટે જે સરકાર ગરીબી હટાવવા માટે કૃતનિશ્ચયી છે તેને બદલે તેની આ અક્રિયાત્મકતાને કારણે ગરીબી કાયમી થવા લાગી છે. અનાજનો બગાડ થઈ રહ્યો છે તે અને આમ આદમીને સારુ તેની વહેંચણી માટેની જે પદ્ધતિ છે તે ભયંકર બની ગઈ છે તે જ ખુદ માત્ર તેના બે નાના અમથા વરવા દાખલાઓ છે. આ પરિસ્થિતિ ચાલુની ચાલુ છે અને બેપરવાઈથી તેને જોતા રહેલા આત્મસંતોષી નેતાઓનું ધિર બેલાશક નિર્વહ્ણ હાલતનું ઘોતક છે.

અને તેમ છતાં, આ હીંડ્યા કરે છે અને ગરીબી હટાવવા સારુ સરકાર એક પછી એક કાર્યક્રમો ઘડતી જ જાય છે. અને વળી તેને ખબર પણ છે કે તે સઘળાં ગરીબોનો તેથી ક્યારે ય કોઈ ઉધ્ધાર થવાનો નથી. રાજીવ ગાંધીએ પોતાના વડા પ્રધાન પદના માત્ર એક જ સત્રમાં કહેવું જ હતું. (ગઈ બે પેઢી દરમિયાન મોટા ભાગના તેમના સગાંઓથી વિપરીત) વાસ્તવિક જગતમાં રોજગારી માટે તેમને કામ કરવાનું આવ્યું જ હતું. તેમને વાસ્તવિકતાનો ખ્યાલ હતો. અલબત્ત, આપણને 'અન્ન સલામતી ધારો' [Food Security Act] મળશે અને તેને લીધે અનાજનો વધુ બગાડો થતો રહેવાનો છે અને લાંચરૂશ્ચતની બદીનો ગુણાકાર થતો રહેવાનો છે. અને આ બધું ગરીબોને નામે ચાલવાનું છે.

મુશ્કેલી એ છે કે હકીકતમાં સરકારી વહીવટી તંત્ર જરી પુરાણું બની બેઠું છે અને હવે તેમાં તિરાડ પડેલી દેખાવા લાગી છે. બ્રિટિશરો પાસેથી આ સનંદી સેવાઓનું માળખું આપણને વારસામાં મળેલું છે. એમણે તો પોતાના માળખાને રૂખસદ આપીને જાહેર સેવાઓમાં મૂળગામી સુધારાવધારા કર્યા છે. અને જે આપણે કાર્યક્ષમતા મેળવવા ઈચ્છતા હોઈએ તો ખાનગી ક્ષેત્ર અને જાહેર ક્ષેત્ર વચ્ચે હરીફાઈની કોઈ જ સંભવના જ નથી.

ભારતમાંની એક મોટીમરસ ખાનગી બેન્કના વડેશંઓને તાજેતરમાં મારે મળવાનું બન્યું હતું. માનવસંશાધન [human resources] વિભાગના નિયામકો જાણાવતા હતા કે તેમના અધિકારીઓની પસંદગી માટે અને પછી તેમને તાલીમબદ્ધ કરવાની વ્યવસ્થા માટે તે લોકો કેટેકેટલી કાળજીસંભાળ લેતા હોય છે. તે લોકો ઉમેદવારોની મનોમિતીય [psychometric] કસોટીઓ લેવાની રાખે છે અને આગેવાનીના લક્ષણો મેળવવા ખાસ પસંદગી પણ કરતા હોય છે. અને વળી, પડકારરૂપ પરિસ્થિતિનો સામનો કરવાને સારુ તેમને કટિબદ્ધ કરતા હોય છે. આ લોકોની પસંદગી જે સહિયારા જૂથમાંથી કરવામાં આવે છે તેનો વ્યાપ વિશાળ રહેતો હોય છે અને 'બી' તથા 'સી' સ્તરના ગામોને ય તેમાં આવરી લેવામાં આવે છે. અલબત્ત, જાતિનું અગત્ય ધ્યાનમાં લેવામાં આવતું નથી. 'યુનિયન પબ્લિક સર્વિસ કમિશન' જે રીતે પોતાનો વ્યહાર ચલાવવા માટે કરમચારીઓની પસંદગી કરે છે તે જ પ્રકારે પેલી બેન્ક જે

પસંદગી કરતી રહેતી હોત, તો તે ક્યારની ફાડયામાં ગઈ હોત અથવા તેનું 'પી.એસ.યુ.'કરણ થઈને સાર્વજનિક ક્ષેત્રની પેઢી થઈ ગઈ હોત.

જૂના વખતમાં, શાહી સનંદી સેવાઓનું માળખું સીધીસીધું નહીં અપનાવવાની ચડભડ થયા કરેલી અને ભારતના પોતીકા સવાલોને ધ્યાનમાં રાખી ખાસ તંત્રવ્યવસ્થા ઊભી કરવાની દલીલો થયા કરેલી. મારો મત એવો છે કે તે વખતે જે જરૂરી હતું તે થયું. સ્વતંત્ર ભારતને જે આવશ્યક હતું તે કર્યું. તેમાંથી પાર પણ પડાયું અને તેથી સમૃદ્ધિ પણ થઈ. પરંતુ હવે શાસનને સોંપાયેલાં કામોમાં ફેરફાર આવ્યો છે. ભારતીય સનંદી સેવાઓ (ઈન્ડિયન સિવિલ સર્વિસીસ) તથા બીજાઓમાં સામંતશાહી માનસિકતા જે રીતે ઠસાવવામાં અને દેખાડો કરવામાં આવી રહી છે તે નાગરિકો પોતાના અધિકારો માટે સતત જાગૃત હોય તેવા લોકશાહી ગુંજન કરતા મુલકને માટે બરાબર નથી. રાજ્યે નિર્ભેળપણે આમ આદમીની સેવા કરવાની છે, અને તેથી જીભે જલેબી જ પાડ્યા કરવાથી ચાલવાનું નથી. ગ્રાહકોની જરૂરિયાતોને ખાનગી ક્ષેત્ર વાટે જ આજે પહોંચી વળાય છે કેમ કે એમ જે ન થાય તો બજારના શેરોમાં ઘાટી સહન કરવાનું તેમને આવી શકે.

સન ૧૯૯૧ પછી ભારતનું ખાનગી ક્ષેત્ર સમૃદ્ધ બનતું રહ્યું છે. તે બારીક તેમ જ સ્પર્ધાત્મક બની ગયું છે. જે જૂની પેઢીઓ હતી તેમણે તેમના નબીરાઓને અમેરિકાની 'બિઝનેસ સ્કૂલ્સ'માં ભણાવવાનું રાખ્યું છે. તે લોકો પાછા આવ્યા છે અને વારસાગત સ્થાન અંગીકાર કરવાને બદલે વધુ સારી નિપુણતા ધરાવતા હોવાની કુશળતાને કારણે તેમણે અધિકાર હાથ લીધો છે. વેપારવાણજમાં, વંશપરંપરાગત બાબતને સ્થાન છે જ, જે રાજકારણમાં છે તેમ. આપણે તેમને શુભ કામનાઓ જ બક્ષીએ. અન્યથા, ખાનગી ક્ષેત્રોમાં પરિણામ લાવી શકે તેવા લોકોની જ ભરતી કરવામાં આવે છે. 'યુનિયન પબ્લિક સર્વિસીસ કમિશન'માં જે મુજબ ચાલી રહ્યું છે તેમ અહીં ચાલતું નથી. ખાનગી વેપારવાણજ ક્ષેત્રે માનવીય સંશાધનની જે રીતરસમ છે તેનો સરકારે અભ્યાસ કરવાની જરૂર છે કે જેથી તે પણ પોતાની સનંદી સેવાઓમાં જરૂરી ફેરફારો કરી શકે. જિંદગી ભરના ભોગવટાનો હવે સવાલ રહેવો નહીં જોઈએ. અબીહાલ, જે સનંદી નોકરો પર જે વાદળો ઘેરાયા હોય તો તેને પગાર સાથે રજા પર ઉતારી બાજુએ હડસેલી મુકવામાં આવે છે. અને પછી તેમના દુરાચરણ બાબતની નિરાંતવા તરતપાસ થતી રહે છે. સામૂહિક નિગમ ક્ષત્રે આવું નિઘ કામ ટકી નભી શકતું નથી. નહીં તો પેઢીઓ પર તવાઈ આવી પડે.

સરકારે ઘણી પ્રવૃત્તિઓને તેમ જ કાર્યક્રમને હવે કાં તો 'આઉટસોર્સ' કરાવવાં જોઈએ અથવા તેની જવાબદારીઓ બીજી સંસ્થાઓ માટે છાંડવી જોઈએ. આરંભમાં, 'ફૂડ કોર્પોરેશન ઓફ ઈન્ડિયા'ને રદબાતલ કરી અનાજના ગોદામોને જ 'આઉટસોર્સ' કેમ કરી ન શકાય ?

(રવિવાર, ૧૫ ઓગસ્ટ ૨૦૧૦ના "સપ્ટે એક્સપ્રેસ" માંહે પ્રકાશિત લેખકના 'આઉટ ઓફ માય માઈન્ડ' નામક મૂળ અંગ્રેજી કટારનું ભાષાંતર. ભાષાંતરકાર - વિપુલ કલ્યાણી)
[House of Lords, LONDON SW1A 0PW]

સાઈકલમ્ શરણમ્ ગચ્છામિ !

• ઋતુલ જોશી

મારા અમુક સાઈકલબાજ મિત્રો (એટલે કે સાઈકલોંગ કરતાં મિત્રો) સાઈકલને વિજ્ઞાન જગતમાં પૈડાં અને આગની શોધ પછી બહુ મહત્વપૂર્ણ સંશોધન માને છે. મને વારંવાર કહે છે કે સાઈકલ નામની વસ્તુની કિંમત માનવમાત્રના ઈતિહાસમાં બહુ ઓછી અંકાઈ છે અને જે દુનિયામાં બધા સાઈકલ કરતાં થાય તો જગતના ઘણા પ્રશ્નોનો ઉકેલ આવી શકે. વિચાર કરો કે એક એવું શહેર જ્યાં બધા સાઈકલ ચલાવતા હોય તે કેવું હશે ? - લીલોતરીભયું, પ્રદુષણ-રહિત, સ્વસ્થ લોકોવાળું. જે કે વાત પણ સાચી છે કે પર્યાવરણની દૃષ્ટિએ ઉપયોગી, સ્વાસ્થ્યની રીતે લાભદાયક, નિર્મળ, નિરુપદ્રવી અને નિષ્પાપ (!) એવી સાઈકલનો ઉપયોગ દિવસે-દિવસે ઘટતો ચાલ્યો છે. ભારત સરકારના રિપોર્ટ મુજબ ૧૯૯૪માં મુખ્ય ત્રીસ શહેરોમાં ટ્રાફિકનો લગભગ ત્રીસ ટકા

હિસ્સો સાઈકલોનો હતો જે ઘટીને ૨૦૦૮માં ૧૧ ટકા થયો છે. કોઈ તેને 'વિકાસ'ની નિશાની માની શકે, પરંતુ ટ્રાફિકની ગીચતા અને સ્વાસ્થ્ય સંબંધી પ્રશ્નોની રીતે જોઈએ તો આ એક ગંભીર સમસ્યા છે. ઓછી સાઈકલો એટલે વધુ કાર્બન ધુમાડા.

આ મિત્રોની દેખાદેખી અને એમની સખત સાઈકલ-દાઝ જોઈને મને પણ સાઈકલ લેવાનું મન થઈ આવ્યું. આસપાસ ઈ-મેલ કરવામાં આવ્યો કે બ્રિસ્ટલ શહેરમાં સાઈકલ ક્યાંથી, કેટલામાં અને કેવી ખરીદવી અને એક જ ક્લાકમાં છ જવાબ આવ્યા. તેમાંથી પાંચે જોક'સ બાઈક્સ નામની સાઈકલના વર્કશોપ (દુકાન નહિ!) તરફ આંગળી ચીંધી. જોક બહુ રસપ્રદ વ્યક્તિ છે અને એ લગભગ એવું માને છે કે સાઈકલો વચ્ચે જીવવા માટે એનો જન્મ થયો છે. એના વર્કશોપની વેબસાઈટ છે જે સાઈકલોંગ અંગેના સામાન્ય જ્ઞાનનો ભંડાર છે. તમે અપોઈન્ટમેન્ટ વગર જાઓ તો તે દરવાજો ખોલતો નથી. તે સાઈકલ રિપેર કરતો કે વેચતો ન હોય ત્યારે તે સાઈકલ રિપેરીંગ, સાઈકલ આર્ટ વગેરેના ક્લાસ ચલાવે છે. એની વેબસાઈટ પરના વાર્ષિક અહેવાલમાં એવો દાવો કરે છે કે તે તેના વર્કશોપમાંથી સામાન્ય પગાર લે છે અને મોટા ભાગના નફાનો ઉપયોગ નવી સાઈકલો લાવવામાં અને સાઈકલોંગના પ્રચાર-પ્રસારમાં કરે છે. જે કે તે કોઈ પણ સમયે તમને 'કોઈ પણ શહેરમાં સાઈકલોંગની સંસ્કૃતિ લોવી કેટલી મહત્વની છે' તે વિષય પર લેક્ચર આપી શકે છે.

શરૂઆતમાં મને સખત અકળામણ થઈ કે આ શું છે ? એક સાઈકલ લેવા માટે વેબસાઈટ પર ફોર્મ ભરો જેમાં તમારી ઊંચાઈ, વજન, કેવી સાઈકલ ગમે, બજેટ અંગે માહિતી આપો, અકવાડિયું રાહ જુવો, પછી તેનો ઈ-મેલ આવે એટલે અપોઈન્ટમેન્ટ લો અને પછી છવટે તમે સાઈકલ જોવા પામો. એક સાઈકલવાળા જેડે આ પ્રકારના ફોર્મલ સંબંધનું વિચારી પણ ન શકાય. સાઈકલની દુકાન પહોંચી જવાની જગ્યા હોય અપોઈન્ટમેન્ટ લેવાની નહિ. બ્રિસ્ટલમાં એવી બીજી ઘણી દુકાનો છે કે તમે ત્યાં ધારો ત્યારે ટપકી પડો અને તમને સારો આવકાર મળે. પણ આ જેકનું કામ-કાજ જ અલગ છે. અપોઈન્ટમેન્ટ પ્રમાણે હું તેના વર્કશોપ પર પહોંચ્યો. સાઈકલ તૈયાર હતી અને જેકે મને 'ટેસ્ટ રાઈડ' લેવાનો આગ્રહ કર્યો. ટેસ્ટ રાઈડ પ્રમાણે સાઈકલમાં નાના ફેરફાર કરવામાં આવ્યા અને મને વાળમાંગી સલાહ આપવામાં આવી કે જે તમે એડીની જગ્યાએ પગના પંજનો ઉપયોગ પેડલ મારવામાં વધારે કરશો તો આખા પગને સારી કસરત મળશે. તે સિવાય મને સાઈકલની સમયસર માવજત કરવા માટે નાની-મોટી સલાહ રસપૂર્વક આપવામાં આવી અને તે માટેના ઉપયોગી સાધનો ક્યાંથી અને કેવા ખરીદવાની માહિતી પણ આપવામાં આવી. આખા અનુભવમાં ધીરજનાં ફળ મીઠાં નીવડ્યાં. આ સાઈકલવાળો ઉર્ફે જોક જાણે એક ચળવળ ચલાવતો હોય તે રીતે સાઈકલ વેચે છે તે જાણીને મજા આવી.

હવે હું બ્રિસ્ટલમાં મારા અસ્થાયી રોકાણ દરમ્યાન સાઈકલનો ઉપયોગ રોજ કરું છું. બ્રિસ્ટલને એમ તો યુ.કે.ના સૌ પ્રથમ 'સાઈકલોંગ સિટી'નો દરજ્જો મળેલો છે. અહીં સાઈકલોંગની સુવિધાઓ શ્રેષ્ઠતમ નથી પણ પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે. સીટી કાઉન્સિલની વેબસાઈટ પર ક્યાં સાઈકલોંગ કરવું, કઈ નવી જગ્યાઓ શોધવી, કેવી રીતે સાઈકલબાજેના ગુપ્તમાં જોડાવું, કેવી સાઈકલ લેવી વગેરેએ પુષ્કળ માહિતી ઉપલબ્ધ છે. અમદાવાદ કરતાં રસ્તાઓ સાંકડા હોવા છતાં અને વાહનોની સંખ્યા વધુ હોવા છતાં બ્રિસ્ટલમાં અમુક જગ્યાઓએ સાઈકલ માટેના અલગ રસ્તા છે. ચાલવા માટેની સુવિધાઓ તો બધે છે જ. પણ સાથે સાથે સાઈકલોંગની સંસ્કૃતિ છે અને સાઈકલબાજેના ગુપ્ત છે. અહીં આવા જ એક સાઈકલબાજના મૃત્યુ બાદ તેની અંતિમ-યાત્રા સાઈકલના બનેલા વિશેષ વાહન પર કાઢવામાં આવેલી અને તેમાં માત્ર સાઈકલ ચાલકો જ જોડાયા હતા, તેનો વીડિયો 'યૂ ટ્યુબ' પર જોઈ શકાશે. 'મરીઝ'નો પ્રખ્યાત શેર આમને કંઈક આ રીતે લાગુ પડે છે કે,

મરણ કે જીવન હો એ બંને સ્થિતિમાં,
 'મરીઝ' એક સાઈકલ જ કાયમ રહી છે.
 જનાજે જશે તો જશે સાઈકલે સાઈકલે,
 જીવન પણ ગુંથે છે તેને જ સહારે.

શાળાજીવનમાં સાઈકલ વાપર્યા બાદ ફરી સાઈકલનો ઉપયોગ કરવાનો અનુભવ નવો છે, મારા માટે. ભારતના શહેરોમાં સાઈકલ સંસ્કૃતિને જાળવી રાખવાનો સૌથી મોટો પડકાર છે સાઈકલને ગરીબ વ્યક્તિના કે બાળકોનાં સાધન માત્ર તરીકે જોવાને બદલે સૌના સાધન તરીકે જોવામાં આવે તો સાઈકલ માટેના અલગ, સુરક્ષિત છાંયડાવાળા રસ્તાઓ બનાવવાનો માર્ગ મોકળો થાય. (૧.૭.૨૦૧૦)

<http://charkho.blogspot.com/2010/07/blog-post.html>

આતંકવાદ મુસ્લિમોનો ઈજારો નથી

• સ્વામીનાથન એસ. અંકલેસરિયા ઐયર

સ્વામીનાથન એસ. અંકલેસરિયા ઐયર ભારતના વિદ્વાન કટાલેખક તથા ટી.વી. સમાલોચક છે. "ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા"ની તેમની સામાજિક કટાર - 'સ્વામીનોમિક્સ' [Swaminomics] ખૂબ જ લોકપ્રિય છે. કંટો ઈન્સ્ટિટ્યૂટના વૈશ્વિક સ્વાતંત્ર્ય અને સમૃદ્ધિ કેન્દ્રમાં ભારત અને એશિયા કેન્દ્રિત રિસર્ચ ફેલો પણ છે. તેમના સંશોધનક્ષેત્રોમાં વિકાસશીલ દેશોમાં આર્થિક

પરિવર્તન, માનવ અધિકાર અને નાગરિક સંઘર્ષ,રાજકીય અર્થકારણ, ઊર્જા, વેપાર અને ઉદ્યોગનો તેમાં સમાવેશ થાય છે. બુર્કીંગ્ઝ ઈન્સ્ટિટ્યૂટના સ્ટીવન કોલેનના મત અનુસાર, તેઓ 'ભારતના અગ્રણી વાણિજ્ય પત્રકાર છે. તેઓ "ઈકોનોમિક્સ ટાઈમ્સ" અને "ફાયનાન્શિયલ એક્સપ્રેસ"ના તંત્રીપદે હતા તથા બે દાયકા સુધી, "ધ ઈકોનોમિસ્ટ"ના ભારતીય સંવાદદાતા રહી ચૂક્યા છે. વર્લ્ડ બેન્ક અને એશિયન ડેવલપમેન્ટ બેન્કના સલાહકાર સ્વામીનાથન યુ.કે.ની ઓક્સફર્ડ યુનિવર્સિટીની અર્થશાસ્ત્રની અનુસ્નાતક ડિગ્રી ધરાવે છે.

"ધ ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા"ના, ૨૩ જુલાઈ ૨૦૦૬ના અંકમાં, પ્રગટ થયેલી તેમની કટારનું આ લખાણ, હાલના સંદર્ભમાં, પ્રસ્તુત પણ બને.

'બધા મુસ્લિમો આતંકવાદી ન હોય, પણ બધા આતંકવાદીઓ મુસ્લિમ છે.' - મુંબઈના બોમ્બધડાકા પછી આવું વિધાન અહીંતહીં સાંભળવા મળતું રહ્યું છે, અને એનો સૂચિતાર્થ એ છે કે, ત્રાસવાદ મુસ્લિમનો ઈજારો ન હોય તો પણ તેમની વિશેષતા તો છે જ. તથ્યો જુદાં જ છે.

પ્રથમ તો ત્રાસવાદનું કાંઈ નવું નથી. ઈ.સ. ૧૮૮૧માં અરાજકતાવાદીઓએ રશિયાના ઝાર એલેક્ઝાંડર - બીજાને તેમ જ બીજાં ૨૧ રાહદારીઓને રહેંસી નાંખેલાં. ૧૯૦૧માં અરાજકતાવાદીઓએ યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સના રાષ્ટ્ર-પ્રમુખ મેકકિનલીને તથા ઈટલીના રાજા હમ્બર્ટ પહેલાને વધેરી નાંખેલા.

અરાજકતાવાદીઓએ ઓસ્ટ્રિયાના આર્ચડ્યુક ફર્ડિનાન્ડની હત્યા કરી કે તરત ત્યારે પ્રથમ વિશ્વ યુદ્ધનો આરંભ થયેલો. આ ત્રાસવાદી હુમલાઓ મુસ્લિમોએ કરેલા નહીં. રાજકીય હેતુસર સામાન્ય નાગરિકોની હત્યા, એવી ત્રાસવાદની સામાન્ય વ્યાખ્યા આમ કાર્ય કરે છે.

આ વ્યાખ્યા અનુસાર, બ્રિટનના રાજકર્તાઓએ ભગત સિંઘ, ચન્દ્રશેખર આઝાદ અને અન્ય બીજા ભારતીય સ્વાતંત્ર્યસૈનિકોને ત્રાસવાદી તરીકે ઓળખાવેલા. આ બધા મુસ્લિમ નહીં, પણ હિન્દુ કે શીખ હતા.

માઓ ઝેડોન્ગથી લઈ હો ચી મીન્હ અને ફિડેલ કાસ્ટ્રો સુધીના ગેરિલા છાપામારુ લડવૈયાઓએ તેમની ક્રાંતિકારી ચળવળો દરમિયાન નાગરિકોને મારી નાંખેલા. તેમનો વિજય થયો ત્યાં સુધી તેઓ દરેક ત્રાસવાદી કહેવાતા હતા.

તેઓ કંઈ મુસ્લિમ ન હતા. બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી પેલેસ્ટાઈનમાં યહૂદી ટોળકીઓ (હગાનાહ, ઈર્ગુન ને સ્ટર્ન ગેન્ગ) યહૂદી રાષ્ટ્રના સર્જન માટે લડેલી. ત્યાં તેમણે હોટલો તથા તેના જેવાં જાહેર સ્થળોએ બોમ્બ ફેંકી નાગરિકોની હત્યા કરેલી.

પેલેસ્ટાઈનમાંના તે વેળાના બ્રિટિશ શાસકોએ આ યહૂદી જૂથોને યોગ્ય રીતે જ ત્રાસવાદી ગણેલાં. પછીથી આ ત્રાસવાદીઓ પૈકીના ઘણા - મોંશે

દયાન, યિત્ઝાક રેબિન, મેનાખમ બેગિન, ઍરિયલ શેરોન સ્વતંત્ર ઈઝરાઈલના શાસક બનેલા.

વક્તા એ છે કે આ ભૂતપૂર્વ ત્રાસવાદીઓ જે યહૂદી રાષ્ટ્ર માટે લડેલા, ત્યાં જ તેવા જ પ્રકારના રાષ્ટ્રવાદ માટે લડી રહેલા આરબો માટે 'ત્રાસવાદ'નું આ લેબલ વાપરી રાષ્ટ્રવાદને ઝૂડી નાંખ્યું છે.

જર્મનીમાં, ઈ.સ. ૧૯૬૮-૯૨ દરમિયાન, બાડર-મેઈનહોફ નામક એક ટોળકીએ જર્મન પ્રાઈવેટાઈઝેશન એજન્સી, 'ટ્યુહાન્ડ'ના વડા સહિત ડઝન ઉપરાંત લોકોની હત્યા કરેલી. ઈટલીમાં, રેડ બ્રિગેડે ભૂતપૂર્વ વડા પ્રધાન આલ્ડો મોરોનું અપહરણ કરી તેમની હત્યા કરેલી.

આનું એશિયાઈ સ્વરૂપ તે જાપાનની રેડ આર્મી. સન ૧૯૯૫ના અરસામાં, ઓમ શિનરિકિયો નામક એક બૌદ્ધ સંપ્રદાયવાળાઓએ ટોક્યો મેટ્રોની વાહનવ્યવહારની પદ્ધતિમાં ઝેરી ગેસ પ્રસારી હજારોની હત્યાનો પ્રયાસ કરેલો.

(અનુવાદ : સિરાજ પટેલ 'પગુથ-વી')

મતમતાંતર :

યુરોપમાં 'આયરિશ રિપબ્લિકન આર્મી' નામક કેથલિક ત્રાસવાદી સંગઠન એક સદીથી છે. સ્પેનમાં અને ફ્રાન્સમાં બાસ્ક ત્રાસવાદી સંગઠન ઈ.ટી. એ.[ETA]નો પડકાર ઊભો જ છે.

આફ્રિકા તો આંતરવિગ્રહ અને યાદવાસ્થળીમાં એટલી હદે ગ્રસ્ત છે કે, ક્યાં સંગઠનોને ત્રાસવાદી કહેવાં એ વિશે જૂજ લોકો જ વિચારે છે. આવાં સંગઠનો આખા ખંડમાં પથાયેલાં છે. આ પૈકી સૌથી અમ યુગાન્ડાનું 'લોડઝ સાલ્વેશન આર્મી' છે. આ ખ્રિસ્તી સંગઠન બાળકોને સૈનિકો તરીકે વાપરે છે.

શ્રીલંકામાં લાંબા સમયથી તમિળ ટાઈગર્સનું દુનિયાનું સૌથી ભયાવહ ત્રાસવાદી સંગઠન છે. બાળકોને ત્રાસવાદની તાલીમ આપનારા તેઓ પહેલા હતા. તેઓ હિન્દુ છે. આત્મઘાતી હુમલા બાબત પેલેસ્ટાઈન અને ઈરાકના મુસ્લિમો સાથે જોડાયા છે, પણ આ વ્યૂહરચનાનો મોટે પાયે ઉપયોગ કરનાર સૌ પ્રથમ તમિળ ટાઈગર્સ હતા. ૧૯૯૧માં આવા એક આત્મઘાતી હુમલામાં ભારતના તત્કાલીન વડા પ્રધાન રાજીવ ગાંધીની હત્યા થઈ હતી.

ભારતમાં કાશ્મીરના ઉગ્રવાદીઓ મુસ્લિમો છે તે ખરું, પણ તેઓ અનેક ઉગ્રવાદી સંગઠનો પૈકીના એક છે. પંજાબમાં ભીંડરેનવાલેની આગેવાની હેઠળના ઉગ્રવાદીઓ શીખ હતા. આસામમાં યુનાઈટેડ લિબરેશન ફ્રન્ટ હિન્દુ ત્રાસવાદી સંગઠન છે, જે મુસ્લિમોને લક્ષ્ય બનાવે છે, નહીં કે મુસ્લિમો તેમને.

પન્તુ સૌથી ધ્યાનાર્હ તો માઓવાદી સંગઠનો છે, જે હાલ ભારતના ૬૦૦ જિલ્લાઓ પૈકીના ઓછામાં ઓછા ૧૫૦માં સક્રિય છે. તેમણે પોલીસ ચોકીઓ પર હુમલા કર્યા છે, અને તેમનો વિરોધ કરનારા ગામોનાં ગામો ખતમ કર્યા છે. આ બિનસાંપ્રદાયિક ત્રાસવાદીઓ છે (બાડ મીનહોફ ગેન્ગ કે રેડ બ્રિગેડઝ જેવાં). સભ્ય સંખ્યા અને તેમના અંકુશ હેઠળના વિસ્તારની દૃષ્ટિએ બિનસાંપ્રદાયિક ત્રાસવાદીઓ મુસ્લિમ ત્રાસવાદીઓ કરતાં ઘણા આગળ છે.

તાત્પર્ય, ત્રાસવાદ મુસ્લિમ ઈજારો નથી જ. આતંકવાદી જૂથો ખ્રિસ્તીઓ, યહૂદીઓ, હિન્દુઓ, શીખો અને બૌદ્ધો સુધ્યાં હતાં અથવા છે. બિનસાંપ્રદાયિક ત્રાસવાદીઓ (આજકતાવાદી, માઓવાદી) સૌથી મોટા હત્યારા છે.

તો પછી એવી વ્યાપક છાપ કેમ છે કે, બહુલ કે બધાં જ આતંકવાદી જૂથો મુસ્લિમો છે ? બેંક કારણો દેખાય છે : પ્રથમ, ભારતીય ભદ્રવર્ગ [elite] પાશ્ચાત્ય સમૂહમાધ્યમોથી દોરવાય છે, અને પશ્ચિમના દેશોને લાગે છે કે, તેમના પર મુસ્લિમ જૂથો હુમલો કરી રહ્યાં છે. બ્રિટનમાં મુસ્લિમો કરતાં ઘણી વધારે હત્યાઓ કેથલિક આયરિશ ત્રાસવાદીઓએ કરી છે, પણ યુરોપવાસીઓને તો આજે લંડનની અને મેડિડુનની ટૂરેનોના બોમ્બધડાકા જ યાદ છે. બાડ મીનહોફ ગેન્ગ, આઈ.આર.એ., અને રેડ બ્રિગેડ તરફથી હવે ઝાઝો ભય નથી, પણ ૯/૧૧ પછી, અમેરિકનો અને યુરોપવાસીઓને ડર છે કે, તેમના પર ગમે ત્યાં અને ગમે ત્યારે હુમલો થઈ શકે છે. તેથી તેમનું ધ્યાન ઈસ્લામિક ઉગ્રવાદ પર જ કેન્દ્રિત

છે. આફ્રિકા, શ્રીલંકા કે ભારતમાંનાં ત્રાસવાદનાં બીજાં સ્વરૂપો તરફ તેમનું ઝાઝું ધ્યાન નથી : આનાથી પશ્ચિમના દેશો સામે કોઈ ભય નથી.

ભારતમાંના કુલ વિસ્તારના ત્રીજા ભાગમાં, એટલે કે ૧૫૦ જિલ્લામાં મુસ્લિમ ઉગ્રવાદીઓ કરતાં મોટો ભય માઓવાદીઓનો છે. પણ મહાનગરોને ફક્ત મુસ્લિમ જૂથોનો જ ભય લાગે છે. તેથી રાષ્ટ્રીય ભદ્રવર્ગ અને સમૂહમાધ્યમો મુસ્લિમ આતંકવાદ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે. ભદ્ર વર્ગને ભાગ્યે જ ભાન છે કે આ એક ભદ્રવર્ગીય ઘટના છે.

e.mail : siraj_patel@ntlworld.com

મનોરંજક મોબાઈલની મીઠી મજા

• આશા બૂચ

મોબાઈલ ફોન વગરની જિંદગી કેવી નિરસ હતી, એ વાત સંતાનોને કહેતાં ય શરમ આવે છે. હવે તો મમ્મી પાસે, કુમારો પાસે, શાકવાળા પાસે, દાદા પાસે, રિક્સાવાળા પાસે, અરે, ખુદ પપ્પા પાસે પણ મોબાઈલ ફોન હોય છે.

પંદર-વીસ પહેલાંના મોબાઈલનું વજન સવાબે રતલ હતું અને કદ પણ ખાસ્સું એક પોકેટ ડાયરી જેવું હતું, એ કેટલાંને યાદ હશે ? એનો ઉપયોગ ફોન કરવામાં અને મુશ્કેલીથી ટેક્સ્ટ મેસેજ મોકલવામાં થતો ખરું ને ?

હવે તો રસ્તા પર ચાલતાં લોકો પાસે, કાર ચલાવતાં લોકો પાસે, ટ્રેઈનમાં કે બસમાં સફર કરનારાં પાસે અને એક જ ઘરમાં રહેતાં જણે જણ પાસે એમ બધાં પાસે મોબાઈલ જોવા મળે છે. ક્યારેક તો ખરેખર રમૂજ થાય કે ભોદા પડવું પડે એવા અનુભવો થાય છે. સાંજે લટાર મારવા નીકળ્યા હો ત્યારે બાજુમાંથી કોઈ પસાર થાય અને તમે 'હલો, કેમ છો ?' એમ સાંભળો એટલે આદત મુજબ 'મજામાં' એમ બોલી ઊઠો. પછી સંવાદ આગળ ન વધતાં બોલનારના ચહેરાની બન્ને બાજુએ જતાં ખ્યાલ આવે કે એ સજ્જન કે સંચારી એમના કોઈ જોડે વાત કરે છે ત્યારે એવી તો ભોદપ અનુભવાય !

ક્યારેક બસમાં કે ટ્રામમાં મુસાફરી કરવાનું બને ત્યારે 'હલો ફ્લાણા ભાઈ, હું અત્યારે આ જગ્યાએ છું. મારી સાથે અમુક બહેન છે. થોડી વારમાં પેલા ઠેકાણે પહોંચીશ. પછી ખરીદી કરીને ઘેર પહોંચીશ. આજે ફ્લાણી રસોઈ કરવાની છું.' આવું આવું સાંભળું ત્યારે થાય કે મારા ઘરમાં કોઈ વસ્તુ નથી અને એકલી છું તો ચાલને આ બહેનને ઘેર જ જાઉં ! 'છાનું તે છપનું કંઈ થાય નહીં' તે આનું નામ.

અરે ભાઈ સા'બ, આ પશ્ચિમનો વાયરો એવો તો વાયો છે કે લોકો કોઈની પણ સાથે વાત કરતાં હોય, પણ પૂર્ણવિરામ આવવાનો હોય તે પહેલાં, અચૂક, 'I love you' બોલે. ત્યારે મને એમ થાય કે એણે મને જ કહ્યું છે. જે કે જાહેર રસ્તા પર લાથ ઊંચા કરીને, આંગળી ચીંધીને, મુઠ્ઠી ઉગામીને જોરશોરથી ચર્ચા - દલીલ કરતાં, ગુસ્સાી લાલપીળા થઈ જતાં અને અપમાનિત થઈને રડી પડતાં યુવક - યુવતીઓને પણ જોયાં છે. એ સંવાદ 'I hate you'થી પૂરો થાય ત્યારે સામે છેડે કોણ હશે, એ જાણવાની ઉત્સુકતા વધી જાય.

લંડનની ટ્યુબમાં એક વખત એક કલાકની મુસાફરી દરમિયાન એક યુવક મારી બાજુમાં બેઠેલો. તેણે પહેલો ફોન જોડ્યો : 'હું આજે ઈલિંગમાં છું. સવારે નવથી રાતના અગિયાર વાગ્યા સુધી કોશ્ચુમ્સ અને મેક્અપ કરશે. આવતી કાલે દસથી પાંચ શૂટીંગ થશે. હા, હા, હું ફ્લાણી કંપની સાથે કામ કરું છું. અમે એક ડોક્યુમેન્ટરી તૈયાર કરીએ છીએ. જરૂર પડશે તો તમને ફોન કરીશ.' તે પછી બીજા ચાર જણાંને એણે એ જ વાત શબ્દશઃ કહી. પાંચમી વાર ફોન જોડવા જતો હતો ત્યારે મારાથી કહેવાઈ ગયું, 'લાવ ભાઈ, હું તેની સાથે વાત કરું ? તું થાકી ગયો હોઈશ. ... અને આમ પણ તું શું કહેવા માગે છે તે મને બરાબર યાદ રહી ગયું છે.'

ભારતવાસીઓ બ્રિટન અને અમેરિકાવાસીઓ કરતાં ક્યાં ય આગળ નીકળી ગયા છે. ત્યાં ટેક્સી અને રિક્સાવાળાને લોકો મોબાઈલ પર ફોન કરીને બોલાવે, કરિયાણાવાળો મોબાઈલ પર તમારા માલની નોંધ કરે, ધોબી અને

દરજી તમારાં કપડાં આપવા આવે તે પહેલાં તમે ઘરમાં છો કે નહીં તેની ખાતરી મોબાઈલથી ફોન કરીને કરી લે. હવે 'શાક બકાલુ લેવા હાલો' એવી બૂમ સાંભળીને મારી ભત્રીજી રેકડીવાળા પાસે શાક લેવા નથી જતી. એ તો પ્રવીણ છેલ્લામાં છેલ્લા મોડેલ પરથી ફોન કરે એટલે દોડીને શાક લેવા જાય છે.

ટેલિવીઝન, કમ્પ્યુટર, મ્યુઝિક સેન્ટર, ટેલિફોન અને શહેરના કે દેશના નક્શા બધું ભાંગીને હવે એક નવો i phone બનાવ્યો છે. છ ઈંચ લંબાઈ અને ચાર ઈંચ પહોળાઈ ધરાવતો, પરોઠા જેવડી જાડાઈ ધારણ કરેલો આ i phone અદ્ભુત વસ્તુ છે. મોબાઈલમાં છાપું છે, સમાચાર વાંચી લો. ઈન્ટરનેટ પણ છે, ઈ મેલ વાંચી લો. એના પર કુટુમ્બીઓના ફોટા જોઈ લો અને તરત બીજાને મોકલી પણ આપો. ઘરમાં હો કે મુસાફરીમાં, એના પર સંગીત સાંભળો. બહાર જવું હોય તો ગંતવ્ય સ્થાનનો નકશો અને ટ્રાફિક તથા રોડવર્કની જાણકારી પણ આપે. આંગળીના ઈશારે ફોન પરના બધા જ આઈકોન અને લખાણ ડાબે, જમણે, ઉપર, નીચે ભાગે. તર્જની અને અંગૂઠાના સંકુચન અને પ્રસારણ સાથે લખાણ, નકશો કે ફોટા સાંકડાં કે પહોળાં બને એ જોવાની એવી તો મજા આવે ! એટલે જ હવે i phone વાપરનારાં મારાં સંતાનો આંગળીને ઈશારે મને ડરોઈંગ રૂમમાંથી રસોડામાં મોકલી આપે છે અને સોફા પર મારી બાજુમાં બેસવું હોય તો આંગળી - અંગૂઠાની મદદથી મને સંકોડીને પોતે પ્રસરી જાય છે.

કોઈને મોબાઈલની મોકાણ લાગતી હશે પણ મને તો મોબાઈલની મુંઝવણેય નથી લાગતી. હું તો બસ મોબાઈલની મન ભરીને મજા માણું છું.

આવી ન આવી અને નાઈ

• આશા બૂચ

સાઠે બુધ્ધિ નાઈ, એમ કહેવાય છે. મને તો એમ થાય છે કે મને તો હજુ હમણાં જ ડહાપણ આવ્યું, ને હમણાં નાસી પણ જાશે ?

સારથે, કંઈ ઓર જ મજા આવે છે આ સાંઈઈનો દાયકો શરૂ કરવામાં. સમવયસ્કો પૂછવા માંડ્યા છે, 'હવે રિટાયર ક્યારે થવું છે, યાર ? મિત્રોમાંથી કોઈ પૂછી પાડે છે, 'દાદી થઈ ગઈ ?' મોટેરાં કહે છે, 'તું ય કંઈ નાની નથી.' જે લોકો વન વગડાની સરહદ વટાવીને બે-પાંચ વર્ષ પહેલાં છઠ્ઠા દાયકામાં વિહરવા માંડ્યા છે, એ લોકો પાછું વળીને હું ય એમની સાથે જોડાવા આવી છું, એ જોઈને હરખમાં હાથ લંબાવીને 'ઝટ હાલ્ય' કહીને ઈજન આપે છે. નાનાં ભાંડુઓને એમ થાય છે કે બહેન-દીદીને હવે થોડું માન અને આદર પણ આપવાં પડશે. સંતાનો કહેવા માંડ્યાં છે, ' દુઃખે છે ? નથી થતું ? ગતિ ધીમી થઈ ગઈ છે ? એ તો થાય, એનું નામ જ મોટાં થવું. એને સ્વીકારીને, બસ, આનંદ કરો.'

ઘરનાં સભ્યોને તમારી ઉંમરનું ઓસાણ પણ હોય, પણ સ્થાનિક કાર્ટિનિસલ તમને મફત બસ અને ટ્રામ પાસ મળશે, ટ્રેઈનની ટિકિટ સસ્તી મળશે, દવાના પ્રિસ્ક્રીપ્શનમાં માફી મળશે એ બધું હસતે મોઢે અને અવાજમાં અતિ ઉત્સાહ સાથે જાણ કરે. તેઓ જાણે કે એમ કહેવા માગે છે કે, 'જેયું, અગ્રીમ નાગરિક (સાદી ભાપામાં સિનિયર સિટીઝન) થવાના કેટલા લાભો છે?' એ લોકોને કેમ કરીને સમજવું કે આ બધા લાભો સ્વીકારીશ એની સાથે જે ડેન્ટીસ્ટ અને ઓપ્ટીશ્યન્સના ધક્કા શરૂ થશે, જરા કમ્મર ઝલાય તો ફિઝિયોથેરપિસ્ટ દોડી આવશે અને ઓક્યુપેશનલથેરપિસ્ટ નવાં સાધનો વસાવવાની સલાહ આપશે. જરા અમથો શાક લાગશે તો તરત બ્લડ પ્રેશર માપવાનો અને લોહી તપાસવાનો લ્હાવો લેવાનું ડોક્ટરો નહીં ચૂકે. બેંકના સલાહકારો અને આવકનો હિસાબ રાખનારાઓ પૂછે છે, 'વસિયતનામું લખી રાખ્યું છે કે નહીં ?' અને સંતાનો કાન માંડીને અમારો જવાબ સાંભળે છે.

એમ તો મને અરીસામાં જિતાં જ થોડાક ઘણા બચેલા વાળને રૂપેરી રંગ ધારણ કરેલો જોઈને જાતને એમ કહેવાનું મન થાય છે કે 'એ તો દિવાલને રંગ કર્યો તે વાળમાં ચોટી ગયો છે.' ખરું પૂછો તો વડીલો જ્યારે 'મેં દાંત પડાવ્યા ત્યારે ત્યારે ... ખાધેલું,' કે 'મારા મોતિયા વખતે ... મદદ કરેલી,' એવી વાતો કરે છે ત્યારે હવે ધ્યાનથી સાંભળું છું. કેમ કે પાણીનો રેલો ગમે ત્યારે મારા પગ નીચે આવશે તેનું ભાન છે. વાત મેળો જામ્યો હોય ત્યારે 'અમે ... કરતાં' એમ બોલું

ત્યારે એ સમય બે-ચાર દાયકા પહેલાંનો હતો એના અહેસાસે જીવનમાં ખૂબ દૂર નીકળી ગયા જેવું લાગે છે. તેવે સમયે હું ઘણા વખતથી અનુભવ મેળવીને શાણી થઈ છું, તેથી બધાં ધ્યાનપૂર્વક સાંભળે તેની ખાતરી કરું છું.

મારાથી બાર-પંદર વર્ષ નાનાં ભાંડુઓ અને તેમનાં કુમારાવસ્થાએ પહોંચેલાં બાળકો પગે ન લાગે તો સારું એમ મનમાં થાય, પણ તો ય એમ બનીને જ રહે ત્યારે પીઠ દેખાવાનો મારો પ્રયત્ન સફળ થાય અને મારા અંતરની આશિષો ઠાલવી જ દઉં છું.

આંકડાનો જાદુ ગજબનો હોય છે. કોઈનું નામ, ઘટના કે તારીખ ભૂલાઈ જાય તો ઉંમર થયાની અસર થઈ કે શું એવો ભય લાગે છે. મારા જેવડાં કે મારાથી ય મોટેરાં સાથે જમવાની મજા આવે છે, પણ ફરવા માટે, વાતો કરવા માટે અને મનને આનંદ ન અપાવે એવી પ્રવૃત્તિ કરવા માટે મારાથી બે-ત્રણ દાયકા નાના લોકોની પંગતમાં જ બેસવાનું ગમે છે. આ મનની ઉંમર કાચી અને તનની પાકી થઈ એની જ તો ઉપાધિ છે. સવાર, બપોર, સાંજ 'હવે તો ... ' એ સતત સાંભળવા મળશે. આ તો ભઈ વડીલોને આવો અનુભવ થઈ ચૂક્યો છે, નાનેરાંઓને હવે થશે, પણ પોતાનો ભય છુપાવે છે અને હું બોલું છું, બાકી વાતમાં કંઈ માલ નથી.

કહું છું જવાનીને પાછી વળી જ,

ઘડપણનું ઘર મારું આવી ગયું છે,

ફરી પાછા મળશું પાગલ થવાને,

હમણાં તો ડહાપણ ભઈ સતાવી રહ્યું છે.

પુસ્તકોત્તમ ઉપાધ્યાયે ગાયેલ ગીતની આ કડીઓ હું હોંશે હોંશે ગાઉં છું.

[71, Half Edge Lane, Eccles, MANCHESTER M30 9AZ, U.K.]

.....

કુંવરબાઈનું મામેરું - 2010

દીકરીનાં આવ્યાં હોંશીલાં તેડાં.

યુ.એસ. જવાના કંઈ કર્યાં કોડ.

મનમાં ઊગી મીઠી એક મૂંઝવણ,

લઈ શું જવું દીકરી માટે?

નથી ત્યાં કશી યે ખોટ. સાયબી છલકે દોમદોમ

ત્યાં કુંવરબાઈનાં મામેરાં સમ,

લિસ્ટ આવ્યું લાંબુલચક

અહીં ઝળહળતા પ્રકાશના ધોધમાં,

આંખ્યુ જાય અંજાય ...

માટીના કોડિયાની મીઠી રોશની લાવજો,

ને વળી તુલસીકયારાની મધમઘટી મંજરી.

'હલ્લો' ને 'હાય'માં અટવાતી રહી,

જે શ્રીકૃષ્ણના નાદ બે-ચાર લાવજો.

લાવજો છાબ ભરી કોયલના ટહુકા,

ને ઉપાના પાલવમાંથી ઊગતા -

સૂરજનો રાતોચોળ રંગ

ગોકુળની ગલીઓનો ગુલાલ અને,

'રજ વનરાવનની લાવજો ...

ખોવાઈ ગયેલ જાતને જોઈ શકું,

આયનો એવો એક લાવજો.

ગુણાકાર - ભાગાકાર કરી કરી,

ગણિત થઈ ગયું હવે પાકું,

ડોલરિયા આ દેશમાં ...

વહાલના સિક્કા બે-ચાર વીણી લાવજો.

'કેમ છો બેટા?' કોઈ ન પૂછવું ભીના કંઠે,

આંસુ લૂછવાને ટીસ્યુ નહીં, પાલવ તારો લાવજો.

સગવડિયા આ પ્રદેશમાં ..
લાવજે હાશકારી નવરાશ,
ને છાંટજે કુટુંબમેળાનાં કંકુછાંટણાં

મસમોટા આ મારા મકાનને..
ઘર બનાવવાની રીતો જરૂર લાવજે,
ઉપરથી તો છઈએ લીલાંછમ્મ ..
પણ મૂળિયાં તો એની માટીને તરસે

પરક્યુમ —ડીઓ નહીં.
ભીની માટીની ભીનાશ ભરી લાવજે.
થોડું લખ્યું, ઝાઝું કરી વાંચજે,
વે'લાવે'લા આવી હેતના હલકારા આવજે.

(પ્રેષક - ભરત શાહ)

e.mail : bharatshar@hotmail.com

=====

- એતાનશ્રી

પ્રિય ભાઈ પ્રકાશ અને પ્રિય ભાઈ વિપુલ,

આ સહિયારો પત્ર લખવાનો મક્કસદ મારા મનથી થોડો ભાર ઉતારવાનો છે.

જ્યારથી વિપુલભાઈએ 'નિરીક્ષક' અને તેના તંત્રી પ્રકાશભાઈ સાથે મારો પરિચય કરાવ્યો, ત્યારથી મને "નિરીક્ષક" મળતું રહ્યું છે અને બદલામાં મારા તરફથી એ સામયિકને બેચાર લેખો કે પત્રો સિવાય બીજું કંઈ મળ્યું નથી. પણ "નિરીક્ષક"ને માફક આવે એવું શું લખવું ?

આ વિમાસણમાં મને મારું એક કાવ્ય 'જયથી મહાન' હાથ લાગ્યું. સાઠ વર્ષ પહેલાં "કુમાર"માં છપાયેલા આ કાવ્યમાં 'પરંપરા માત્ર પરાજયોની' જેને નવા જંગ પ્રેરી રહી છે 'એ ઘવાયેલા વીર'ની કલ્પના પ્રકાશ ન. શાહને માટે કેવી બંધબેસતી આવે છે ! (ઘણે અંશે વિપુલ કલ્યાણીને પણ.) થોડોક ઋણસ્વીકાર હરનિશ જાનીનો પણ. તેમણે "કુમાર"માં છપાયેલાં મારાં કેટલાંક કાવ્યો(CD કે જે કંઈ હોય તે)ની પ્રિન્ટ મોકલી હતી. એ પણ ચાર પાંચ વરસ પહેલાં. વૃદ્ધ માણસ પાસેથી બીજું શું મળી શકે ?

સૌ મિત્રો સપરિવાર કુશળ હશે.

(રિચમન્ડ, કેનેડા)

- હયદરઅલી જીવાણી

જયથી મહાન

વાર્ષિકનું ભીપણ હાસ્ય સાંભળી -
વર્ષાતણા ભારથી દેહ વા નમી ?
ઘાવો ઝીલી જીવનક્ષેત્રમાં કે
ઘવાયેલા વીર, મથે તું રોકવા
નિ:શબ્દ નિશ્વાસ છતાં ય અંકિત
કાટુણ્ય ઘેર્યા મુખપે સહુયે.
ઉન્માદ તો તે જયનો ન માણ્યો,
પરંપરા માત્ર પરાજયોની
પ્રેરી રહી નૂતન જંગ કાજ;
જેતા તણી માદક પ્રેરણાથી

એ પ્રેરણા શોધે ભરેલ અદ્ભુત.
તારાં રચી ઉચ્ચ પ્રશસ્તિ ગીતો
ના અર્પનું અંજલિયે તને કો'
કિન્તુ અવિરામ શ્રમીત તારે
શી શુદ્ધ શબ્દો તણી છે અગત્ય ?
માનેલ તે મૂલ્ય પ્રયત્ન કેરું,
ઝંઝૂમવાનું, હસતાં વ્યથાને
સ્હેવા તણું એ જયથી મહાન.

- હયદરઅલી જીવાણી

બીજી વાર ખાસ તકેદારી રાખજો

• કૃષ્ણ દેવે સાથેની સાંજનો લહાવો તમે અમને લેવા દીધો તે માટે આભારી છું. આ અંગે જેમણે જેમણે મહેનત લીધી છે તે દરેકને ધન્યવાદ કહેજો. પરંતુ તે સાથે એક સાદર વિનંતી કરી લઉં : તેના અવાજની માત્રા સંભળાય તેટલી વધારી શકાય તેમ કરજો. આટલી તકેદારી બીજી વેળા ખાસ લેવાની રાખજો. આ કાર્યક્રમ અમે નિરાંતે માણવાના જ છીએ.

"ઓપિનિયન" હવે ખરેખર નવો અવતાર ધારણ કર્યો છે, જોઈ જાણી ખૂબ આનંદ થયો છે.

- તરુ કજારિયા

e.mail : tkajaria5@yahoo.co.in

• વિશ્વના ધર્મોની સંસદમાં સન ૧૮૮૩ દરમિયાન, સ્વામી વિવેકાનંદે જે વ્યાખ્યાન આપેલું તે તેમ જ કૃષ્ણ દેવેની કવિતાનો કાર્યક્રમ અમને માણવા આપ્યા, તે સારું ખૂબ આભાર. સાંભળવાની તથા વાંચવાની મજા પડી છે.

હાર્દિક શુભકામનાઓ.

- નેમુ ચંદરિયા

e.mail : nemuc@hotmail.com

આ નકલી ચક્કર કાટે છે !

"ઓપિનિયન"ના ડિજિટલ અંક સાથેની વિગતો મેં યુનાઈટેડ કિંગડમ માંહેના રામકૃષ્ણ સેન્ટરના વડા સ્વામી દયાત્માનંદજી મહારાજને પાઠવી હતી. એમનો જવાબ આ સાથે છે. તમને રસ પડશે.

બિનમાહિતગાર નિષ્કપટ લોકોને કેટલાક લોકો જે રીતે છેતરતા હરેફરે છે તે મને લગીર કળાતું જ નથી.

મેં લખેલું :

પૂજ્ય સ્વામીજી,

પ્રણામ. મને આજે આ ઈ.મેલ મળ્યો છે. સ્વામી વિવેકાનંદના આ પ્રવચનમાં આપના કેટલાક ભક્તોને રસ પડશે.

ભરતના વંદન

એમનો જવાબ આ પ્રમાણે છે :

વહાલા ભરત,

તમે તંદુરસ્ત હો તેવી શ્રદ્ધા છે. ઈશ્વરની કૃપાથી અમે સઘળાં મજામાં છીએ.

ક્રમભાગ્યે, આ નકલી છે અને ખરું હોય તેમ ચોમેર હરી ફરી રહ્યું છે. એડિસનની પ્રયોગશાળામાં પાછળથી સ્વામીજીએ ચાર કે પાંચ મિનિટનું એક પ્રવચન રેકોર્ડ કરાવેલું ખરું, પણ તેનાં કોઈ નામનિશાન કે સગડ સાંપડતાં નથી.

શુભ કામનાઓ. પ્રણામ સહ

તમારો સ્નેહાળ

સ્વામી દયાત્માનંદ

- ભરત શાહ

e.mail : bharatshar@hotmail.com

ભલા, "વેદાન્ત કેસરી"નો અંક જોવાની ભલામણ

• અધ્યેતાપદ એવોર્ડ આપીને યુનાઈટેડ કિંગડમની ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમીએ તમારું સન્માન કર્યું, એ જાણીને ખૂબ આનંદ થયો. અહેવાલ ઓગસ્ટ ૨૦૧૦ના "ઓપિનિયન"માં હમાણાં જ વાંચ્યો.

સ્વામી વિવેકાનંદનું મારી જાણ મુજબ કોઈ જ રેકોર્ડિંગ ઉપલબ્ધ નથી. નીચેની લીંક દ્વારા "The Vedanta Kesari"ના ઓગસ્ટ ૨૦૧૦ના અંકમાં આ વિષય પરનો લેખ વાંચશો.

<http://www.chennai.math.org/edownloads/emagazines/vedanta-kesari>

- ગિરીશ પરીખ

Blog: www.girishparikh.wordpress.com

e.mail : girish116@yahoo.com

... તો પૂરાવો રજૂ કરજો

• આ સ્વામીજીનો ખરેખરો અવાજ નથી. ખેતરી મહારાજના મહેલમાં એમનો અવાજ ધ્વનિમુદ્રિત કરાયેલો અને સમયની સાથે સાથે હવે તે જીર્ણ થઈ ગયો છે. ઈન્ટરનેટ પરે હયાંક્યા કરતું આ 'રેકોર્ડિંગ' સ્વામીજીનું નથી; તે તો બીજા કોઈકનો અવાજ છે.

તે પછી ય તમને લાગે કે તમે ખરા છો, તો તમારે તેનો સચોટ પૂરાવો હજારાહજૂર કરવો જોઈએ.

- રમેશ કૃષ્ણમૂર્તિ

e.mail : ramdaus@gmail.com

• “ઓપિનિયન”નો ડિજિટલ અંક જોઈને આનંદ થયો છે. વિવેકાનંદ ૧૮૮૩માં અમેરિકા ગયા અને તેમણે હિન્દુ ધર્મની વિશાળતાની વાત કરીને જે પ્રભાવકારી પ્રવચન આપ્યું તેની વિગત ગમી. ગાંધીજીના સાબરમતી આશ્રમના ચિત્રો તથા તેમના સંદેશ આજે પણ ખાસ પ્રસ્તુત છે.

ખૂબ ખૂબ આભાર.

- રમણીક પીઠડિયા

e.mail : ramniklalpithadia@gmail.com

પ્રમાણભૂતતા મેળવજો, ગમશે

• પૂર્વ આફ્રિકાની ભૂમિકાવાળા દરેક લોકો માટે “ઓપિનિયન”ના દરેક અંક જોવા વાંચવા તે લ્હાવો છે. શિકાગો ખાતે મળેલી વિશ્વ ધર્મ પરિષદની સભામાં સ્વામીજી જે બોલ્યા હતા તે સાંભળતા, અલબત્ત, કોઈ પણ વિસ્મિત બને. એમ છતાં, આ માની શકાય તેમ નથી; આની પ્રમાણભૂતતા તમે મેળવી શકો બહુ જ સરસ. (તમે તેમ કરશો તેની ખાતરી છે.)

- નટવરલાલ એમ. બ્રહ્મભટ્ટ

e.mail : brahm_bhatt@sify.com

• આવો સરસ ખજાનો અમારી વચ્ચે વહેંચવા - માણવા માટે અમે તમારા આભારી છીએ. હું સ્વામીજીની ચાહક છું અને આટલાં વરસો પછી એમનો અવાજ સાંભળવા મળ્યો તે લ્હાવો હતો. એ કેટલા મોહક છે અને આ પહેલાં એમનો આવો અવાજ હતો તે જાણતી પણ નહોતી. આભાર.

- ચંદા મહેતા

e.mail : hariom0208@gmail.com

ધ્વનિમુદ્રિત અવાજ એમનો નથી, શબ્દો છે

• આપણા બંનેના મિત્ર પ્રવીણ વાઘાણી પાસેથી ગુજરાતી નામે કોઈ પણ બાબત તમારી અદકેરી સેવાઓની જાણકારી સાંપડી છે, તેથી ગૌરવ અનુભવું છું. એ મને “ઓપિનિયન”ની વાચનસામગ્રી વાંચવાને આપતા રહ્યાં છે. અને હવે તો આ સામયિકની ડિજિટલ આવૃત્તિની જાણકારી લાધી તે મારું અહોભાગ્ય છે. ગુજરાતી નામે પદાર્થનું આ રીતે સંવર્ધન થતું રહ્યું છે તે વાંચી જાણી હૃદયે આનંદ વર્તાય છે.

શિકાગો ખાતે ૧૧ સપ્ટેમ્બર ૧૮૮૩ના રોજ ધર્મની પહેલી વિશ્વ પરિષદમાં સ્વામી વિવેકાનંદે આપેલા પ્રવચનની નકલ પાઠવવા માટે હું તમારો આભાર માનું છું.

હા, આ ખુદ સ્વામીના શબ્દો જરૂર છે. પરંતુ આ અવાજ બીજા કોઈનો છે. આ પ્રવચનના અનેક અવતારો ચોમેરે હરીફરી રહ્યા છે. એકાદા વરસ પહેલાં મેલબોર્ન રેડિયો પરે એક ક્લાકના કાર્યક્રમમાં મારી મુલાકાત પેશ કરવામાં આવી હતી. તે વેળા મેં આ પ્રવચનની પેશગી કરેલી. આરંભે જ મેં રજૂઆત કરતાં કહેવું કે આ શબ્દો સ્વામીના જરૂર છે, પરંતુ અવાજ એમનો નથી. રામકૃષ્ણ મિશનના વરિષ્ઠ સ્વામીઓએ કરેલા અવિરત સંશોધન બાદ, એમ તારણ કાઢવામાં આવેલું કે સ્વામી વિવેકાનંદનો ધ્વનિ મુદ્રિત અવાજ હાલ અસ્તિત્વમાં છે જ નહીં !

ગઈ સાલ નવેમ્બર દરમિયાન, મેલબોર્ન ખાતે મળેલી આવી વિશ્વ ધર્મ સંસદમાં ભાગ લેવાની મને તક મળી હતી. તેમાં પૂર્ણાહુતિ વ્યાખ્યાનમાં

આદરણીય દલાઈ લામાએ પણ આ પ્રવચનનો સંદર્ભ દેતા સ્વામી વિવેકાનંદના સંદેશામાંથી ઝરતા ઉદાર મતની ભારે સરાહના કરી હતી.

શુભ કામનાઓ હજો.

- કિરીટ કાપડિયા

e.mail : kirirk@hotmail.com

સવાઈ ગુજરાતીઓ

• અને આ ફરી બીજો બહુ જ સારો અંક. આ તો એક કાગળો, ભાષા અને સંસ્કૃતિ પેટેનું આંદોલનમાં જ જાણે કે ફેરવાઈ ગયું હોય તેમ દિસે છે.

ભારે કાળજી સાથે મારો કાગળ ભાષાન્તરિત કરવા તેમ જ પ્રગટ કરવા માટે તમારો આભારી છું.

જ્યાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી, ત્યાં ત્યાં સદા કાળ ગુજરાત. ગાંધીજી દ્વારા કાકાસાહેબ જેમ સવાઈ ગુજરાતી તરીકે ઓળખાતા હતા; ગુજરાત બહારના, અરે ભારત બહારના પણ, ગુજરાતીઓને હું તો સવાઈ ગુજરાતીઓ જ લેખવાનો.

કુદરતની મહેર આપણી પર, આપણી ભાષા પર તેમ જ આપણી સંસ્કૃતિ પર ઉતરજો.

- સતીશ જોશી

e.mail : savaj256@yahoo.com

પેલી જાહેરાત વધારે જવાબદાર છે

• “ઓપિનિયન”ની ડિજિટલ આવૃત્તિ નિયમિત મળે છે. આભાર. આ અંકમાં મધુ રાય દ્વારા જે કિસ્સો આલેખવામાં આવ્યો છે, તે ખરેખર નિદનીય છે. તમારી જાણ માટે જાણવું તો હાલમાં થોર્ડેન હીથમાં પણ એશિયનો, ખાસ તો મહિલાઓ ઉપર chain-snatchingની હુમલા વધી ગયા છે. પોલિસે સમાચાર-પત્રો દ્વારા લોકોને જાહેર ચેતવણી પણ આપી છે કે કોઈ એક ચોક્કસ જાતિના બેકાર જુવાનોની એક ગેંગ આમાં જવાબદાર છે અને એશિયન મહિલાઓને જાહેર વિનંતી કે તેઓ સોનાની કોઈ જ વસ્તુ બહાર દેખાય તે રીતે ન પહેરે. જે કે આમાં મુખ્યત્વે તો પેલી 'તમારા નકામા સોનાની સામે તરત કેશ મેળવો.'ની જાહેરાત વધારે જવાબદાર છે. એક સમાચાર મુજબ આશરે ૨૧ કિસ્સા અત્યાર સુધીમાં જાણમાં આવ્યા છે.

- હેમંત જાની.

e.mail : hafus@hotmail.co.uk

દર અંકે નવી ટૂંક સર કરો છો

• બહુ જ સરસ અંક. રુચ્યો. તમારું સન્માન થયું. તમે લાયક જ છો. અભિનંદન. ‘આચમન’ માટેનું દાઉદભાઈ ઘાંચીનું અવલોકન અદ્ભુત છે. મારે આ પુસ્તક તેમ જ ‘છાજલી વસાવવાં જોઈએ.

મારાં પુસ્તક, ‘કાવ્યાકાશ’નું ‘ગુજરાત દર્પણ સાહિત્ય સભા’માં મધુસૂદન કાપડિયાને હાથે ૧૫ ઓગસ્ટના રોજ લોકાર્પણ થયું. ધીરુભાઈ પરીખ પણ હાજર હતા. બંને મહેમાન વક્તાઓએ બહુ સારી આલોચના કરી અને ભાવાનુવાદની કળાની રજૂઆત પણ કરી. અમને ખૂબ શીખવા મળ્યું. ગમ્યું.

“ઓપિનિયન”ના આ ડિજિટલ અવતાર વાતે તમે મોટી હરણફાળ ભરી છે. હવે ઘણા સુધી તમે પહોંચી શક્યા છો. ૧૯૮૪થી “ઓપિનિયન”ની પ્રગતિનો હું ય સાક્ષી છું. તેની ગુણવત્તામાં તેમ જ મુદ્રણકળામાં, દેખાવમાં પ્રગતિ જરૂર આવી છે. તમે દરેક અંક નવી ટૂંક સર કરો છો. નિષ્ઠાભાવે મહેનત કરીએ તો તેનું સરસ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે તેવો મારો ય અનુભવ છે. સારું પરિણામ આવે તો, અલબત્ત, તેની પૂંઠે કીર્તિ ય મળી રહે છે. શુભ કામનાઓ હજો.

- પ્રવીણ સી. પટેલ ‘શશી’

e.mail : pcpatelxshashi@aol.com

‘ક્યાં રાજ ભોજ અને ક્યાં ગાંગો તેલી

• પંચમભાઈ શુક્લ એ કવિ અહમદભાઈ ‘ગુલ’ના કાવ્ય સંગ્રહ ‘મૌનાલય’નો જે ઊંડાણથી અભ્યાસ કરી વિવેચનાત્મક પ્રતિભાવ આપ્યો છે, તે વાંચી આનંદ તો થયો જ, પણ ‘ગુલ’ની ગઝલો વાંચવાનો અવસર નથી સાંપડ્યો એટલે મારે આટલેથી જ સંતોષ માનવો રહ્યો. તેમણે ખૂબ ચીવટથી ‘ગુલ’ સાહેબનો આ સંગ્રહ વાંચી વિવરણ કર્યું છે, જે વાંચી મને થયું કે ‘ક્યાં રાજ

ભોજ અને ક્યાં ગાંગો તેલી' ! કારણ આ લખાણમાં ગુજરાતી ભાષા પરનું તેમનું પ્રભુત્વ કેટલું છે તેનો મને ખ્યાલ આવ્યો. અને સાથે સાથે માતૃભાષા અંગેનું મારું અજ્ઞાન, ખાસ કરીને, જોડણી વિશેનું, પણ મારી સમક્ષ હતું થઈ ગયું. આમે હું વિજ્ઞાનનો વિદ્યાર્થી એટલે ભાષા અને સાહિત્ય પ્રત્યે ખાસ ધ્યાન આપેલું નહીં. વળી મારું મન દરેક વિષયમાં ચંચુપાત કરવા દોડતું રહે છે, એટલે કોઈ પણ વિષયમાં પારંગત થયો નથી. જો કે અદમભાઈ અને આદિલભાઈને મળવાની તક મળી છે ખરી.

મને ફિલસૂફી અને 'ટેકનિકલ' વિષયો વાંચવા વધારે ગમે છે. વળી 'હેન્ડી મેન'ની પ્રવૃત્તિમાં વધારે રસ પડે છે. હું છોલાં ચાલીસ વર્ષોથી હુસ્ટનમાં સ્થાયી થયો છું. અહીં અમારું પાંચ છ જણનું એક ગૃપ છે, જે અમે દર અઠવાડિયે ભિગા બેસી, ગીતા, ઉપનિષદ વગેરેનો અભ્યાસ કરી વિચાર વિનિમય કરતાં રહીએ છીએ. જ્યારે હું 'નાસા'માં કામ કરતો હતો ત્યારે લંચ સમયે મારા વિચારો નોંધી રાખતો અને રિટાયર્ડ થયા પછી તેને શબ્દદેહ આપવા માંડ્યો. રિટાયર્ડ થયા પછી, 'ઈન્ટરનેટ'ને સહારે, ગુજરાતી લખવાની સરળતાને કારણે, તેનો લાભ લેવો શરૂ કર્યો. હું નવરાશની વેળાએ શીંગ, આખરોટ વગેરેનાં છોડાં ને નાખી દેવાની ચીજવસ્તુઓમાંથી નાનાં નાનાં પંખી અને પ્રાણીઓ બનાવું છું.

- ગિરીશ દેસાઈ

e.mail : girish-desai@sbcglobal.net

એ સરસ ગદ્યખંડ છે

• “ઓપિનિયન”નો ઓગસ્ટ અંક મળ્યો - વાંચ્યો. ‘ઓ રસિયા ! આ રશિયા !!’ શ્રેણીના તમારા લેખો વાંચવાની મજા આવી ગઈ. એમાં મંગીલાલ મહારાજની વાત કરતાં તમે પાઠક સાહેબની ‘જક્ષણી’ વાર્તાના મહારાજને યાદ કરાવ્યા, ને એ સરસ ગદ્યખંડ મૂક્યો એ ખૂબ ગમ્યું.

દાઉદભાઈ ઘાંચીએ કરેલી ‘આચમન’ની સમીક્ષા, વજ્રભ નાંઠાનો ગુજરાતી દિવસ અવસર અંગેનો લેવાલ, લોડ ભીખુ પારેખનો લેખ ઘણા માહિતીસભર તથા રસપ્રદ છે.

આ બધામાં તમારી કુશળ તંત્રીની દૃષ્ટિનો અનુભવ છે. હૃદયપૂર્વકના અભિનંદન.

- પ્રકાશ લાલા

e.mail : lala.prakash@gmail.com

• તમારી “ઓપિનિયન” માટેની તપશ્ચર્યા હવે નવા સ્વરૂપે શરૂ થઈ છે. તમને શાબાશી. કુંજબહેનને યાદ. મારી તો તબિયત ડગુંમગું રહે છે. ઈચ્છા છતાં કામ થઈ શકતું નથી. ફરી તમને ધન્યવાદ.

- પુરુષોત્તમ જે. મિસ્ત્રી

e.mail : pmistry@csufresno.edu

વિશેષ ઊર્જા મળજે

• મને સામયિક પાઠવવા માટે તમારો આભાર. કદાચ આપણે ક્યારેય મળ્યા નથી. પરંતુ સમસામયિક ક્ષેત્રે ક્યારે પણ કોઈ નિરાશા કે હતાશા વ્યક્ત કરે છે તે વેળા તમારો હવાલો આપતો આવ્યો છું અને તમારી કદર પણ કરતો રહ્યો છું. પાંચ વર્ષના પ્રકાશન બાદ હું મારું સાપ્તાહિક ચાલુ રાખી શક્યો નહીં અને તેને ૧૯૭૮માં બંધ કરી દેવાનો વારો આવ્યો હતો. બીજી વખત ગુજરાતી દૈનિક ચલાવી જોવાનો નૂસખો ય કરેલો જે બે વરસ ચલાવી જાણેલો. અને પછી સન ૨૦૦૦માં તેને વેચી મારવું પડેલું. અને આથીસ્તો, હું વધુ ને વધુ તમારી કદર કરી લઉં છું.

ચાલો, તમને તેમ જ “ઓપિનિયન”ની આ નવીન વ્યવસ્થામાં તમારા સાથે જે સંકળાયા હોય તે દરેકને વિશેષ ઊર્જા મળી રહેજે. શુભ કામનાઓ.

- સલીલ

e.mail : salil_hb@yahoo.co.in

મારું ગમતીલું સામયિક

તમારા પત્રાચાર માટે આભારી છું. મને રાજીપો છે. ઈન્ટરનેટ પરની તમારી ઝડપને દાદ આપું છું. તેટલી મારી ગતિ નથી. ફરી પાછું “ઓપિનિયન” વાંચવાનું થયું છે તેનો મને ખરેખર આનંદ છે. આ મારું ગમતીલું સામયિક છે.

તમે હજુ ખૂબ ઊંચું ધોરણ જાળવી રાખ્યું છે. પરંતુ દક્ષિણ આફ્રિકામાંના ગુજરાતીઓ માટે તે ભાષા સમજવી અને આ લેખો વાંચવાની તકલીફ રહેવાની છે. જો કે હું મારા રોકાણોમાં અને જવાબદારીઓમાં પહેલાની જમ પ્રવૃત્તિ રહું છું.

- ઉષા દેસાઈ

e.mail : ushadesai@telkomsa.net

ફૂલો તો શું છે, વધુ કામિયાબ કાંટા છે,
અમારી તો પળેપળનો હિસાબ કાંટા છે.

ભલે બધા જ કલે કે ખરાબ કાંટા છે,
જીવનના પ્રશ્નો સાચો જવાબ કાંટા છે.

રહે છે પાંદડીઓમાં છુપાઈને ખુશબૂ,
જિગર છે કોની ફેરે બેનકાબ ? કાંટા છે !

તમે તો બેસી ગયાં સ્વપ્ન રોપવા માટે,
તમે શું જાણો છો, અહીં બેહિસાબ કાંટા છે ?!

બધો મદાર છે જોવાની પદ્ધતિની ઉપર,
પરખ ન હોય તો સઘળાં ગુલાબ કાંટા છે.

બધી જ વાતમાં ચાલે નહીં આ હડિયાદોડ,
જરા સંભલ કે તો ચલિયે, જનાબ ! કાંટા છે.

કવિને હોય શું વળગણ કહો તો ફૂલોનું ?
હો દર્દે લાજીમી તો લાજવાબ કાંટા છે.

- વિવેક મનહર ટેલર

e.mail : dr_vivektailor@yahoo.com

નિર્વાસિત કાવ્ય

• ‘બાબુલ’

છે નોખાં વાના

નોખાં વાઘાં,

...ને નોખી ભૂમિ

કિન્તુ

છે

એ જ ઊમિ

તો

લઈ ઉછીના

શબ્દ ચાર

અંગ્રેજી

કેમ કરું

મારી લાગણીઓની

અવેજી

(ઈસ્ટ કોસ્ટ ટ્રેઈન ૧૪/૬/૧૦)

e.mail : fdghanchi@hotmail.com

તથા કુરુ

• રાજેન્દ્ર શુક્લ

વદી વદી વદ્યા ગુરુ, યથેચ્છસિ તથા કુરુ.

ભયો છે ભીતરે ચુરુ, યથેચ્છસિ તથા કુરુ.

ન ખોટું કે નથી ખરું, યથેચ્છસિ તથા કુરુ.

જે સૂર્યું તે કર શરૂ, યથેચ્છસિ તથા કુરુ.

નથી સરલ ન આકરું, યથેચ્છસિ તથા કુરુ.

થશે બધું ય પાધરું, યથેચ્છસિ તથા કુરુ.

ન ઘેરશે તને ધરું, યથેચ્છસિ તથા કુરુ.

ટકી શકે ન છાપરું, યથેચ્છસિ તથા કુરુ.

ભલે ન મન કહ્યાગરું, યથેચ્છસિ તથા કુરુ.

થવાનું એ ય પાંસરું, યથેચ્છસિ તથા કુરુ.

સખત છતાં ય ફોતરું, યથેચ્છસિ તથા કુરુ.

પલક મહીં થશે પરું, યથેચ્છસિ તથા કુરુ.

સુદૂર છો અરુપરુ, યથેચ્છસિ તથા કુરુ.

સ્વયં થશે હરુભરુ, યથેચ્છસિ તથા કુરુ.

એક હતી ખિસકોલી. નાની અમથી. એનું પેટ નાનું. પગ નાના. અરે, પૂંછડી પણ નાની. એના કુટુંબના લાલનપાલનથી ધીરે ધીરે પોપણ પામીને ભલે મોટી ન થઈ, પણ તંદુરસ્ત અને મજબૂત જરૂર થઈ. બીજાં ખિસકોલાં અને સસલાં સાથે નિશાળે ગઈ, ભણી ગણીને હોંશિયાર થઈ. એ રહેતી હતી એ વગડાનો રમેવાળ તાજેતરમાં જ બદલાયો હતો એટલે આપણી આ ખીસકોલીબહેનના વિચારો અને આદર્શો તથા રમેવાળોની વાતો અને કામથી અનાયાસ ઘડાતા રહ્યા.

શાળા જીવન દરમિયાન મળેલ શિક્ષણ અને કેળવણીથી એના પગમાં જે જોર આવ્યું તે એના પ્રિય રહેઠાણ વડની ડાળીઓમાંથી ક્યારેક નિબંધ લેખન, કવિતા વાંચન કે વકતૃત્વ, તો ક્યારેક સંગીત, નૃત્ય અને વાદનની ડાળો પર ચડવા લાગી. સંસ્કૃત, ચિત્રકળા અને હિન્દીની પરીક્ષાઓ પાસ કરીને એ તો ભઈ એક સંસ્કૃત ખિસકોલી બની ગઈ ! આમ એ પોતાના પરિચિત વાતાવરણમાં અને મિત્રવર્તુળ વચ્ચે ખૂબ આનંદે મોટી થવા લાગી. ઘણી બહાદુર બની, અનેક દિશાઓમાં દોડા દોડ કરીને કંઈ ને કંઈ ખોરાક મેળવવામાં પાવરથી બનવા લાગી.

આમ કરતાં કરતાં શાળા જીવન પૂરું કર્યું ત્યાં તો આ હરખપટ્ટી ખિસકોલીને કોલેજમાં જતાં જ અવનવું કામ કરવાના કોડ જાગ્યા. એનું ગજું નાનું, પણ જાતજાતના સુક્કા મેવા ખાઈને એનું મગજ ભારે કલ્પનાશીલ બનેવું અને તેમાં ય માતાપિતા અને ગુરુજનો તરફથી દરેક પરિસ્થિતિના મૂળ સુધી જોવાની દૃષ્ટિ અને અચળ નિર્ણય શક્તિ મળેલી એટલે ખિસકોલીબાઈ તો ઉપડ્યાં કામ કરવા. કોઈએ ધાર્યું નહોતું એવું કામ હોં ! કાગડીના માળામાં મુકેલાં કોયલનાં બચ્ચાંને ચાંચ મારીને નીચે ફાગાવી દીધાં હોય એવા બચ્ચાં, મા વગરનાં ગલુડિયાં અને શક્તિશાળી જાનવરોના પગ વચ્ચે અટવાઈને માર ખાઈને પોતાના ટોળાથી દૂર ફેંકાઈ ગયેલાં બચોળિયાંઓ વચ્ચે પહોંચીને પોતે વટથી બદાંનું ધ્યાન રાખવા લાગી. પોતાને મળેલ પ્રેમ અને કાળજી બીજાંને વહેંચતી રહી અને એમાં પૈસા કમાવાનું ભૂલી ગઈ. જે કે એમ કરતાં એની રુંવાટીનો રંગ ઉઘડતો ગયો, સોનેરી થતો ગયો. એનો ટપુકડી ખિસકોલીબાઈને તો રાજપો જ હતો. એની આસપાસના અનુભવી જાતભાઈઓ આવી નાનકડી ખિસકોલીને દર કે બખોલ વગરનાં બીજાં બચ્ચાંને છાંયો આપીને આ ડરામણા જંગલમાં ટકી રહેવા શિક્ષણ આપતી અને એમને પોતાના પેટ જોગ ખોરાક મેળવવા તૈયાર કરતી જોઈને ખુશ થતા હતા.

આમ કરતાં કરતાં તો ભાઈ આપણી ખેલખૂદ કરતી ખિસકોલી એની વીસીના અંતે પહોંચવા આવી. એને માટે સરસ મજાનો રૂપાળો, હોંશિયાર અને ખંતીલો ખિસકોલો મળી ગયો એટલે માઆપે રંગે ચંગે લગન કરાવીને એને મોકલી સાસરે.

થયું એવું કે દિલની એ પોચટ ખિસકોલી, જે પોતાનો વગડો છોડીને ઝાડ ઉપર ચડતાં શીખવા કે ખોરાકની શોધમાં ક્યાં ય નહોતી ગઈ એ ઠામુકી આખે આખો મુલક છોડીને ભાગી અને એ...યને જઈ પહોંચી સાવ જુદા મુલકમાં. એને તો જાણે સસલાં અને હરણાં જેવાં સાથી દોસ્તોને છોડીને રાની બિલાડા, વરુ અને વાઘની વચ્ચે આવી પડ્યા જેવું લાગ્યું. થોડા દિવસ ડરીને એ તો પોતાના ઝાડની બખોલમાં ભરાઈ ગઈ. પણ પછી બીજાં પ્રાણીઓ સાથે મૈત્રી કરવાની લાલચે અને ફરી પોતાના થનગનતા પગને દોડાદોડ - ચડઉતર કરવાની જગ્યા આપવા પોતાની બખોલમાંથી બહાર નીકળી.

વાત એમ બની કે બહેનબાને નવા વગડામાં કોઈ ઓળખે નહીં. એ કેટલી દોદાદોડ કરી શકે, ક્યાંથી ખોરાક ભેગો કરવો, ક્યાં સંતાડવો, ક્યારે કોને કેટલો આપવો વગેરે જાણતી હશે કે નહીં, એ જાણવાની કોઈને પડી નહોતી એટલે કોઈએ 'આવ મારી બહેન, વગડાનો આટલો ભાગ તારો. જે મળે તે શોધીને પેટ ભર', એમ કહ્યું નહીં. તો ય આપણી આ જિજ્ઞાસુ ખિસકોલી નવાં વૃક્ષો અને વાંકા ચૂંકા રસ્તાઓ પરથી પસાર થઈને અવનવા વસાહતીઓ પાસેથી રોજ રોજ કંઈને કંઈ નવું શીખતી રહી. એમ કરતાં એને ય બે બચ્ચાં થયાં. પાળી પોષીને મોટાં કરેલાં એ બન્ને બચ્ચાં પણ પોતપોતાની અલગ દુનિયામાં બખોલ બનાવીને રહેવા લાગ્યાં.

વર્ષોનાં વહાણાં વાયાં. આપણી ખિસકોલીને એના નવા મુલકમાં મળતા હેઝલ નટ, ચેસ્ટનટ, કે અખરોટ જેવાં મોંઘાદાટ સુક્કામેવા કમાઈ લાવવાની તક ન મળી તો ય એ હારીને બેસી ન રહી અને આપણી શીંગને તોલે આવે એવા હોર્સચેસ્ટનટ ભેગા કરીને લાવતી અને બચ્ચાંના ભરણપોષણમાં ફાળો આપતી. શ્રીરામને સેતુબંધ બાંધવામાં પોતાના નાના હાથમાં રેતીના કણ લાવીને મદદ કરનાર પેલી ખિસકોલીની આ વંશજ ખરીને, એટલે. હવે તો એ મુલકમાં રહ્યાને ઘણાં વર્ષો થયાં. કુદક-કુદક કરતી ખિસકોલીના જીવનની સાંજ પડવા આવી. એના જીવનમાં પાનખર આવીને જવા બેઠી છે. અનેક તડકા છાંયા જોઈને ધીરી પડેલી ચંચળ ખિસકોલી શિયાળામાં નભવા કામ આવે એટલે પોતાના બગીચામાં ધરબીને રાખેલો ખોરાક જોતી એકલી પોતાની બખોલ પાસે બેઠી છે. પોતીકા મુલકમાં ભાઈ ભાંડરડાં અને દોસ્તોને છોડીને આવી છે એને ક્યારે મળાશે એમ વિમાસણ કરતાં કરતાં રાત પડી અને એ ઝોલે ચડી છે.

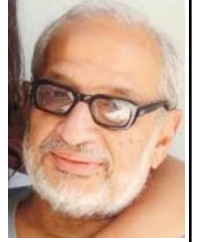
શ ... કોઈ બોલશો નહીં.
આપણી આ ખાસ ખિસકોલીએ ખાંધું પીંધું અને પોતાના મન પર રાજ કર્યું.

[71, Half Edge Lane, Eccles, MANCHESTER M30 9AZ, U.K.]

વરિષ્ઠ પત્રકાર દિગંત ઓઝાનું નિધન

ગુ. જ. ૨૧. ૧૦. ૨૦૧૦ ના

બાહોશ અને વરિષ્ઠ પત્રકાર-સાહિત્યકાર દિગંત ઓઝાનું લાંબી માંદગી બાદ ૨૧ ઓગસ્ટ ૨૦૧૦ ના સવારે અમદાવાદ ખાતે નિધન થયું હતું. ૭૧ વર્ષીય દિગંતભાઈના અંતિમ સંસ્કાર

અમદાવાદના થલતેજ સ્મશાન ગૃહ ખાતે સમ્પન્ન થયા હતા. દંતકથા સમાન કારકિર્દીમાં દિગંતભાઈએ ગુજરાતી પત્રકારત્વમાં અનેક સીમાચિન્હો સ્થાપિત કર્યા છે, જેને ક્યારેય ભૂલી શકાશે નહીં.

દિગંતભાઈનાં દીકરી અને લેખિકા કાજલ ઓઝા વૈદના જણાવ્યા પ્રમાણે તેઓ લાંબા સમયથી કેન્સરથી પીડાઈ રહ્યા હતા અને તેને કારણે તેમણે અંતિમ શ્વાસ લીધા હતા. દિગંતભાઈની પાછળ લૌકિક ક્રિયા રાખવામાં આવી નહોતી.

પાંચ દાયકાથી પણ લાંબી કારકિર્દી દરમિયાન દિગંતભાઈના સંપાદકીય માર્ગદર્શન હેઠળ "નયા પડકાર", "જનસત્તા" અને "સમભાવ" જેવા અખબારોનો પ્રારંભ થયો હતો. ભારત અને પાકિસ્તાન વચ્ચેની સરહદો પર બે-રોકટોક આવનજાવનને જાતે પાકિસ્તાન પહોંચીને ખુદી પાડતી દિગંતભાઈની બ્રેકિંગ સ્ટોરી આજે પણ ગુજરાતના વાચકો ભૂલી શકે તેમ નથી, જેણે આખી કેન્દ્ર સરકાર હચમચાવી નાંખી હતી. તત્કાલીન મુખ્યમંત્રી બાબુભાઈ જશભાઈ પટેલ અને ચીમનભાઈ પટેલના સમયમાં નર્મદા યોજનાની તરફેણમાં ઉતરેલી તેમની કલમે ગુજરાતમાં યોજનાના સમર્થનમાં એક જન આંદોલન ઊભું કર્યું હતું. એ ઉપરાંત તેમની નવલકથાઓ અને નવલિકાઓએ પણ ગુજરાતી પત્રકારત્વ અને સાહિત્યની લાંબા સમય સુધી સેવાઓ કરી છે.

છેલ્લા ૧૦ વર્ષથી તેમણે કોમવાદ સામેની લડત અને ગુજરાતમાં જળ સંચયને પ્રોત્સાહન આપવાના ક્ષેત્રે કાર્ય કર્યું હતું અને છોક સુધી એ કાર્યોને સમર્પિત રહ્યા હતા.

ગૌતમ ઠાકરના મત અનુસાર, 'રાજ્યનો શાસક પક્ષ ઠેર ઠેર ભય અને ત્રાસનું વાતાવરણ સર્જવામાં મશગુલ હોય, કાયદો અને વ્યવસ્થાનું ઠેકાણું ન હોય ત્યારે દિગંતભાઈ જેવા ભડવીરે ટટ્ટાર ઊભા રહી આ બંનેનો સામનો ગભરાયા વગર, હિંમતથી કર્યો તેને જોવાનો પ્રસંગ છેલ્લાં આ વર્ષમાં અનેક વાર મળ્યો છે.